НАЦИОНАЛЬНАЯ БИБЛИОТЕКА РЕСПУБЛИКИ ТЫВА

Март 8 — Бүгү-делегейниң херээженнер ХҮНҮ

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 23 (16971)

2005 чылдың МАРТ 5, суббота

Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 21.00. Садар өртээ 7 рубль.

ТӨЛЕПТИГЛЕРГЕ — ШАҢНАЛДАР

Ш.Д.Ооржак А.Л.Чадамбага шаңнал тыпсып турары.

Күрүне шаңналдарын алганнар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д.Ооржак Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың күрүне шаңналдарын республиканың бөлүк мурнакчыларынга дүүн, март 4-те, Чазак Бажыңынга тывыскан.

"Россия Федерациязының культуразының алдарлыг ажылдакчызы" хүндүлүг атты Кызыл хоорай чагыргазының культура талазы-биле комитединиң аныяк көрүкчүлер театрының режиссеру А. Л. Чадамбага, "Россия Федерациязының алдарлыг зоотехниги" хүндүлүг атты Бии-Хемде "Кызыл тараачын" көдээ ажылагый бүдүрүлге кооперативиниң кол зоотехниги Н.А. Дутовага, "Россия Федерациязының көдээ ажыл-агыйының алдарлыг ажылдакчызы" хүндүлүг атты Мөңгүн-Тайгада "Малчын" күрүнеиң каттышкан бүдүрүлгезиниң малчыны Б.Д. Тейнинге РФ-тиң Президентизиниң Чарлыы-биле тывыскан. Оларга алдарлыг аттарның хөрек демдектерин, дипломнарын Ш.Д.Ооржак байырлыг байдалга тыпсып берген.

"Көдээ ажыл-агыйга күш-ажылы дээш" деп Россия Федерациязының медальдары-биле Бии-Хемде "Кызыл тараачын" көдээ ажыл-агый бүдүрүлге кооперативиниң трактористи С.Т. Федюхинни, Тес-Хемде "О.Шынаа" көдээ ажыл-агый бүдүрүлге черииниң малчыны Х.С.Балчырны шаңнаан.

Тыва Республиканың "Күш-ажылчы шылгарал дээш" деп медальдарын Эрзин кожуун чагыргазының даргазының оралакчызы К.А.Моңга, даш чонар мастер Д.Х. Дойбухаага, РФ-тиң Пенсия фондузунуң Тыва Республика талазы-биле салбырының кадрлар бөлүүнүң удуртукчузу Т.С. Намчакка болгаш өскелерге-даа Ш.Д. Ооржак тывыскан.

Шериг-оол Дизижикович күрүне шаңналдарын алгаларга байырны чедиргеш, ажыл-ижинге, амыдыралынга чедиишкиннерлиг болурун күзээн.

Бистиң корр.

В.БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

Чазактың калбак хуралы

ТАРААНЫ КӨВҮДЕДИР

Тыва Республиканың Чазааның калбак хуралы дүүн, март 4-те, болуп эрткен. Ооң ажылынга ТР-ниң Чазак Аппарадының,Көдээ ажыл-агый яамызының харыысалгалыг ажылдакчылары, кожуннар, сумулар чагыргаларының даргалары, көдээ ажыл-агый эргелелдериниң удуртукчулары, тускай эртемниглери болгаш өскелер-даа киришкен.

2005-2006 чылдарда Тыва Республикага тараа будүрүлгезин көвүдедир талазы-биле соңгаарлаттынмас хемчеглер дугайында айтырыгны хуралга чугаалашкан. Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый яамызының сайыды В.И.Лавриненко бо талазы-биле илеткелди кылгаш, 2005 чылда республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң баш бурунгаар тодараткан сан-чурагайларында тараа будүрүлгезин 60 муң тонна чедирерин айытканын барымдаалааш, ону боттандырарда чүнү кылырын тодаргай чугаалаан.

Ш.Д. Ооржак хуралдың түңнелин үндүрүп тура, тараа будүрүлгезин көвүдедирде чер ажылдакчылары,тускай эртемниглер, кожууннар, сумулар чагыргалары, оларның удуртукчулары чүнү кылырынга, кандыг айтырыгларны шиитпирлээринге доктааган.

Бистиң корр.

Байыр чедириишкиннери

Тыванының эргим херээженнери!

Частың баштайгы байырлалы – Бүгү-делегейниң херээженнер хүнү-биле сеткилдиң ханызындан байыр чедириишкинин хүлээп ап көрүңер!

Частың бо кайгамчыктыг байырлалын бистиң чуртувуста чаңчыл езугаар онза чылыы-биле демдеглеп турар. Кижи төрелгетенниң кайгамчык чараш чартыынга эр улустуң улуг ынакшылын, эргелиг хамаарылгалыын ол илергейлээр. Кижи төрелгетенниң кайгамчык чараш төлээлекчизи – ие болуру, херээжен ишчи болуру, өг-бүлениң аас-кежиниң камгалакчызы, чаяакчызы болуру — өндүр болгаш ыдыктыг хүлээлгедир. Тывага, кыш барык чартык чыл уламчылаар черге, херээжен кижи быжыг болгаш чаныш-сыныш чок чоруу-биле ылгалып чоруур.

Чогум-на силер, энерелдиг авалар, кадайларывыс, дуңмаларывыс боттарыңарның чүректериңерниң чылыы-биле бистиң соок, кадыг-дошкун черивисти чылыдып чоруур силер. Ооң-биле чергелештир төрээн республикавыстың экономиказын хөгжүдеринге үнелеп четтинмес салыышкыныңарны киирип чоруур силер. Политикага, эртемге, спортка, хөй-ниити амыдыралынга хөй-ле чүүлдерни кылып шыдаар салымчаяаныңарны херек кырынга көргүскен силер. Бөгүнде херээжен чон бизнес болгаш политика дээн ышкаш амыдыралдың ындыг адырларында идепкейлиг киржип турарлар. А олар өөредилгеде, кадык камгалалында, культурада, социал адырда, садыгда кол черни эзлеп турар. Материалдыг болгаш угаан-бодал талазы-биле үнелиг чүүлдер силерниң киржилгеңер, үлүг-хууңар чокта тургустунмас дээрзи билдингир. Тыванының хөй-хөй херээженнери Чазактың шаңналдарынга төлептиг болгулаан, хүндүлүг аттарны эдилеп чоруурлар. Аңаа кым-даа чоргаарланыр апаар.

Эргим херээжен чон! Быжыг кадыкшылдың, аас-кежиктиң болгаш чаагай кежик-чолдуң сеткилдиң ханызындан күзээшкиннерин хүлээп ап көрүңер. Дүвүрээзин болгаш муңгаралга алыспаңар, чаагай кежик-чол болгаш чөпшээрежилге силерниң бажың-балгадыңарга, аал-ораныңарга өктереп турар болзун. Кандыг-даа ажыл-үүлеге чедиишкинниг болуңар. Аас-кежиктиг болуңар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.ООРЖАК.

Эргим херээженнер!

Частың өөрүшкү-маңнайлыг хүнү— Март 8 таварыштыр республиканың бүгү херээжен чонунга Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутаттарының мурнундан байыр чедирип олур мен.

Бүгү-делегейниң херээженнер хүнү—Март 8 ажык, чылыг сагыш-сеткил илередириниң база херээжен кижиниң ат-алдарынга тураскааткан частың байырлалы-дыр.

Херээжен кижини бүгү назынывыста камнап, магадап, аңаа адааргап чораан бис.Бистиң чурттап чоруур чүс чылывыста херээжен чон кымдан-даа хамаарылга чок болгаш күштүг. Бистиң херээженнеривис бедик мергежилдиин көргүзүп, кижиде бойдустан чаяаттынган шынарлар чымчак сеткил, шыдамык чоруу-биле кандыг-даа херекти боттарының мөңге чылыы, чырыы-биле угаанмедерелдиг кылып шыдаарлар.

Чүректиң ханызындан делегейде бар-ла чүүлдерни—кадык-шылды, аас-кежикти, чедиишкиннерни болгаш ынакшылды силерге күзедивис.

Чүректериңерге чаагай чоруктуң болгаш өөрүшкүнүң чырык херелдери кезээде чайнап чорзун!

Хүндүткел-биле,

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының Даргазы Д.ООРЖАК.

Эргим херээженнер!

Частың өөрүшкүлүг бо хүнүнде Март 8-тиң хүнүн таварыштыр чүректиң ханызындан эң чылыг байыр чедириишкиннерин хүлээп ап көрүңер!

Бүгү-делегейниң херээженнер хүнүн частың баштайгы хүннеринде байырлап турары таварылга эвес. Чүге дизе ылап-ла харын частың эгези, бүгү амылыг бойдустуң бодаралы, хүннүң чырык херелдери-биле херээжен кижини деңнеп турар.

Бо частың байырлалы бүгүдеге онзагай. Кайы-даа үе-шагда чараш чүүлдүң болгаш энерелдиң хуулгаазыны болуп, ынакшылды, бүзүрелди болгаш бүгү-ле эки чүүлдерге идегелди биске чаяап чоруур херээжен кижини ол алдаржыдып турар. Херээженнер дээш бүгү улуг ажыл-херектер кылдыныр келген.

Аар шылгалдаларның үезинде силерниң эктиңерге өг-бүленiң болгаш ажы-төлдүң дугайында сагыш човаашкынның салам чүүгү онаажыр. Херээжен кижиниң мерген угаанының болгаш сагыжының эндевезиниң ачызында хөй-хөй, харын-даа эң күштүг эр кижилер безин алдагдалдарны база бодамча чок базымнарны кылбайн баргылаарлар. Бистиң амыдыралывысты аас-кежиктиг болгаш таарымчалыг болдурар дээн доктаамал сагыш салыышкыннарыңар дээш силерге өөрүп четтирип чоруур бис.

Силер чүгле өг-бүленiң одукөзүн чүшкүрери, ажы-төлдү өстүрүп кижизидери-биле кызыгаарланмайн, бүдүрүлгеде ажылдап, аарыг кижилерни эмнеп, уругдарыгны өөредип, улуг коллективтерни удуртуп чоруур силер. Дыка хөй херээженнер амыдыралдың чаа байдалдарынче дидимибиле шымнып кирип шыдаарын херек кырында бадыткап, боттарының профессионализмин, идепкейлиин болгаш хамаарылга чогун шынзыткан.

Силерниң бажың-балгаттарыңарга тайбың, эп-чөп болгаш ынакшыл тергиидеп турзун! Силерниң чаныңарга шынчы болгаш ынак чүректер кезээ мөңгеде кады-кожа чоруур болзун! Кадыкшылды, аас-кежикти болгаш чаагай амыдыралды силерге күзеп тур бис. Байырлалыңар-биле, бистиң эргим херээженнеривис!

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының Даргазы В. ОЮН.

(Солуннуң дараазында номери март 10-да үнер).

Байыр чедиришкиннери

Бистиң хүндүлүг, эргим, ынак херээженнеривис!

Бүгү-делегейниң херээженнер хүнү— Март 8-ти таварыштыр Силер бүгүдеге байыр чедирбишаан, каң дег кадыкшылды, аас-кежикти, өг-бүлеңерге бүгү-ле экини күзеп, боодал-боодал чечектерни сөңнеп бараалгаттывыс.

Бистиң чурттап эртип турарывыс бо берге үеде бүгү-ле аар үүле херээжен чонувуска онаажып турарын эки билир бис. Бо бүгүнү ажып эртер дээш могапшылаарывысты уттупкан ажылдап, ажы-төлүвүстү кижизидип, кырганнарывысты ажаап-тежээп, өг-бүлевистиң кежигүннерин ашкарып-чемгерип, хепкерип чоруур бис.

Эргим, ынак херээжен чонувус, Силерге мөгейип, Частың болгаш күш-ажылдың байырлалында өөрүшкү-маңнайны күзедим. Бүгү күзелиңер бүдүп турзун!

А.КОНГАР,
Тыва Республиканың күш-ажыл, социал болгаш аныяктар политиказының сайыды.

Эргим херээженнер!

Бүгү-делегейниң херээженнер хүнү — Март 8 таварыштыр чүректиң ханызындан изиг байырны чедирип тур бис.

Кижи бүрүзүнге каң дег кадыкшылды, чедиишкиннерни, аас-кежикти, сагыш-сеткилиңер чиик, сергек, чараш-чаагай чоруурун күзедивис. Кеззэде ачы-буянныг болуңар!

Өг-бүлеңерге болгаш чоок кижилериңерге тайбыңны, эпнайыралды күзедивис. Кеззэде идепкейлиг болгаш өөрүшкүлүг болуңар!

Хөй-ниитиниң амыдыралынга киирген хууда үлүг-хууңар республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинге деткимче болур.

2005 чыл—ыяш Дагаа чылы. Силерге аас-кежикти, өөрүшкүнү эккеп, бүгү-ле бодалдарыңар болгаш күзелдериңер бүдүнгүр-ле болзунам!

И.ОЧУР,
Тыва Республиканың Херээженнер чөвүлелиниң даргазы.

Хүндүлүг херээженнер — массалыг информация чепсектериниң, парлалганың болгаш полиграфияның ажылдакчылары!

Частың кайгамчык байырлалы — Март 8-тиң хүнү-биле сеткилдиң ханызындан байыр чедириишкинин хүлээп ап көрүңер, кадыкшылды, аас-кежикти, чаагай чорукту күзедим!

Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилелдиң директору О.Б.ОЮН.

Россияның Социал педагогтар болгаш социал ажылдакчыларының эвилелиниң Тыва регионал салбырының өмүнээзинден Делегейниң херээженнер хүнү — Март 8-тиң байырлалы-биле Тываның бүгү херээженнеринге — бистиң өзүп олурар салгалывыстың кижизидилгезинге сагыш-сеткилиниң күжүн, чылыын берип турар аваларга болгаш педагогтарга, а ол ышкаш амыдыралынга чединместерге сагыш салыышкынны, дузаны болгаш ачы-буянны көргүзүп турар социал адыр албаннарының херээжен ажылдакчыларынга сеткилдиң ханызындан байыр чедирдим.

Силер бүгүдеге, силерниң амыр-дыш чок болгаш бедик кижизиг чорук сиңниккен, эргежок чугула буянныг күш-ажылыңарга чедиишкиннерни сеткилим ханызындан күзедим. Силерге быжыг кадыкшылды, аас-кежиин, өг-бүлеңерге чаагай кежикти күзедим!

Силерге болгаш силерниң чоок кижилериңерге чүгле экини күзеп каайн.

Сеткилдиң ханызындан хүндүлел-биле,

Россияның Социал педагогтар болгаш социал ажылдакчыларының эвилелиниң баштаар черииң кежигүнү С.ООРЖАК.

БЕДИК ШАҢНАЛДАР-БИЛЕ

Эрзин кожууннуң социал-экономиктиг хөгжүлдезинге улуг салыышкыны база хөй чылдарда үре-түңнелдиг ажылы дээш Тыва Республиканың Чазааның Даргазының 2005 чылдың март 2-де № 134 Чарлыын езугаар Тыва Республиканың **"Күш-ажылчы шылгарал дээш"** деп медалы-биле Эрзин кожууннуң чагырга даргазының оралакчызы **Киисин Александрович МОН**;

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Хүндүлел бижии-биле Эрзин кожуун чагыргазының херектер эргелекчизи **Халарбаа Сааяевич КАРА-ООЛ** шаңнаткан.

Республиканың орук ажыл-агый адырының хөгжүлдезинге хууда салыышкыны база хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Тыва Республиканың Чазааның Даргазының 2005 чылдың март 2-де № 135 Чарлыын езугаар **Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Хүндүлел бижии-биле** Тыва Республиканың Ниити ажыглалдың автоуктар эргелелиниң начальнигиниң оралакчызы **Сергей Владимирович СИОРПАС** шаңнаткан.

Күш-ажылчы чедиишкиннери база хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Тыва Республиканың Чазааның Даргазының 2005 чылдың март 3-те № 136 Чарлыын езугаар Тыва Республиканың **"Күш-ажылчы шылгарал дээш"** деп медалы-биле:

РФ-тиң Пенсия фондузунуң Тыва Республика салбырының кадрлар талазы-биле бөлүүнүң удуртукчузу **Татьяна Сатовна НАМЧАК**;

Бүгү-делегейниң "Хөөмей" төвүнүң директору **Зоя Кыргысовна КЫРГЫС**;

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Хүндүлел бижии-биле:

"Водоканал"ККБ-ниң ПТО инженери **Татьяна Николаевна ДЕРЯГИНА**;

Таңды кожууннуң шериг комиссариадының фельдшери **Зоя Кыргысовна ХУРАГАНДАЙ**;

Тес-Хем кожуунда күш-ажылдың хоочуну **Людмила Эртинеевна МОҢГУШ** шаңнаткан;

"Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы" хүндүлүг атты:

Кызыл сельпозунуң баштаар черииң даргазының оралакчызы **Айнамаа Биче-ооловна ООРЖАККА**;

Чеди-Хөл кожуун чагыргазының даргазының оралакчызы **Любовь Александровна КАРПОВАГА** тывыскан;

Даш чонар уран чүүлүнүң хөгжүлдезинге улуг салыышкыны база хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Тыва Республиканың Чазааның Даргазының 2005 чылдың март 4-те № 137 Чарлыын езугаар Тыва Республиканың **"Күш-ажылчы шылгарал дээш"** деп медалы-биле даш чонукчузу — мастер **Дондук Хертекович ДОЙБУХАА** шаңнаткан.

ЧААГАЙ КҮЗЭЭШКИННЕР

Кажан чурт рынок экономиказынче шилчип кирип эгелээнде, республиканың Хереглекчилер эвилелиниң кол баазазы кончуг берге байдалга келген. Көдээ чонну аъш-чем, идик-хеп-биле хандырып турган кол бааза буурап дүжериниң кырынга турган. Чурттуң экономиказы рынокка дүүштүр тургустунган болганда, кол баазаны чүгле камгалап арттырар эвес, ону рыноктуң негелдезинге дүүштүр тургузар айтырыг тургустунуп келген.

Республиканың Хереглекчилер эвилелиниң баштаар чери-биле дугурушкаш, "Бараанны мөөңү-биле садар рынок" кылдыр тургустувус. Ам бистиң рынокта Тыванып шупту булуңнарындан, Хакасиядан, Черногорскиден, Минусинскиден, Красноярскиден болгаш Новосибирскиден 200 ажыг сайгарлыкчылар ажылдап турар, республиканың эң кол рыногу апарган. Сайгарлыкчыларга ниитизи-биле 161 дөрбелчин метр шөлдүг склад шөлүн бердивис. Чыл санында "Бараанны мөөңү-биле садар рыноктуң" шөлү калбарып кел чыдар болгаш сайгарлыкчыларны чаа дериг-херекселдер-биле хандырып турар бис.

Бистиң рынокта ниитизи-биле 500 ажыг кижи ажылдап турар, оларның 90 хуузу — херээжен кижилер. Чүге дээрге чамдык сайгарлыкчыларда 4-5 кижи ажылдап турар. Кыштың соогунда, чайның изиинде даштын ажылдап турар сайгарлыкчыларга, дыка берге дээрзи билдингир. Бистиң талавыстан ол байдалды билип, сайгарлыкчыларга таарымчалыг байдалды тургузар дээш бүгү талазы-биле хемчегни ап турар бис. Чаагай сеткилдиг сайгарлыкчыларның ачызында бистиң рынок республикада эң бай-шыырак рынок төвү кылдыр тургустунуп келген.

Ынчангаш Бүгү-делегейниң херээженнер хүнү — Март 8-ти таварыштыр бистиң рыноктуң девискээринде кыш, чай чок ажылдап чоруур херээжен сайгарлыкчыларга, ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутады кижи болганымда, Чөөн-Хемчиктиң Бажың-Алаак №65 соңгулда округунда соңгукчуларымга аас-кежикти, ажыл-ижинге чедиишкиннерни, өг-бүлезинге өөрүшкүнү, кадык-чаагай амыдыралды күзедим.

Владимир ООРЖАК,
Республиканың Хереглекчилер эвилелиниң "Бараанны мөөңү-биле садар рыноктуң" директору, ТР-ниң Улуг Хуралының депутады.

Лилияна Демир-ооловна ДЕМЧИК — ТР-ниң күрсанэпидхайгаарал төвүнүң эпидемиология килдизиниң эргелекчизи:

— Херээжен кижи чараш чүүлдер, чаагай сеткил, культурлуг амыдырал-биле холбаалыг. Эр кижилерни херээженнер боттарының чаражы-биле безин чагырып алыр болгай. Чараш, кыссыг, аянныг, топтуг болуру дээрге-ле херээжен кижиниң күжү-дүр. Херээжен кижиниң топтуг, чаражы кандыг-даа эмдик күштү чаажыктырып, томаартыптар деп тоолдарда безин чугаалап турар болгай.

Бодум санитар эмчи кижи болганымда, Бүгү-делегейниң херээженнер хүнү — Март 8 таварыштыр республиканың херээжен чонунга кадык-чаагай амыдыралды, чараш болурун күзээр-дир мен.

Лада ДОҢГАК – республиканың салым-чаяанныг уруглар школазының 1-ги клазының өөреникчизи, 7 харлыг.

— Аваларывыс бисти өөредиринге, кижизидеринге кол улуг үлүг киирип турар кижилер олар болгай. Ылаңгыя мээң авам мээң кичээлимни үргүлчү хынаар, бажыңга кичээл кылырымны хайгаараар, школага кичээлдерге үргүлчү олуржур. Бисти аштап-суксай бээрийн-не дээш, үргүлчү сагыш човап чоруур.

Ынчангаш республикада бүгү аваларга Бүгү-делегейниң херээженнер хүнү — Март 8 таварыштыр чүгле экини күзээр-дир мен.

Чылыг сактыышкыннар бооп арткан

Мээң күш-ажылчы базымым 1951 чылда Бай-Тайга, Барыын-Хемчик кожууннарның школаларынга эгелээн. 1952 чылдан 1956 чылга чедир Бай-Тайга кожуунуң Кара-Хөл школазынга, 1956 чылдан 1964 чылга чедир Тээли ортумак школазынга ажылдап чордум. Ол эрткен чылдардан мээң сеткилимде эң-не эргим, чылыг сактыышкыннар арткан. Амгы үеде хүндүлүг дыштанылгада, Красноярск хоорайның Шарыпово хоорайында чурттап турар мен.

Кара-Хөл, Тээли школаларының башкыларынга Март 8 байырлалы таварыштыр сеткилимниң ханызындан байыр чедирип олур мен. Силерге быжыг кадыкшылды, ажылыңарга улуг-улуг чедиишкиннерни, аас-кежикти, шыдамыккай чорукту, эки өөреникчилерни, оларның чымчак хүлүмзүрүүн, кичээнгейлиг карактарын, билиишкинин болгаш ынакшылын күзедим. Кеззэде аныяк, чараш, чазык-чаагай болуп артыңар.

Сибирьжи байыр-биле,
Зоя Феоктистовна МАНЧИНА.

ДЫҢНАДЫГ

Мөңгүн-Тайга, Барыын-Хемчик, Бай-Тайга, Кызыл кожуунарның болгаш Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиялары оларның хүлээп алганы шиитпирлериниң дугайын Россияның Федералдыг Хуралының Күрүне Думазынга, Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарынга Мөңгүн-Тайга, Барыын-Хемчик, Бай-Тайга, Кызыл кожууннарның, Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралдарынга депутат мандаттарының хуваалдазынче кирген кандидаттарның даңзыларын депшиткен политиктиг партияларга, соңгулда блоктарынга, айыттынган кожуунарның болгаш Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралдарынга, хөй-ниити каттыжыышкыннарынга, соңгукчуларның чурттап, ажылдап, албан хаап, өөренип турар черлериниң аайы-биле оларга участок соңгулда комиссиялар ының составтарынче кандидатуралар талазы-биле саналдарны хүлээп ап эгелээнин дыңнадып тур:

Хоойлужудулга палатазының депутаттарының немелде соңгулдаларының талазы-биле Мөңгүн-Тайга №20 (№№ 44, 54, 99, 100,101 соңгулда участоктарының участок соңгулда комиссиялары); Бай-Тайга № 13 (№№ 38, 39, 40,41, 42,43) соңгулда участоктарының участок соңгулда комиссиялары) соңгулда округтарынга;

Хоойлужудулга палатазының депутаттарының катап соңгулдаларының талазы-биле Ленинград №2 (№№1,2,3 ,4 соңгулда участоктарының участок соңгулда комиссиялары); Молодежный №3 (№№ 4, 6,9 соңгулда участоктарының участок соңгулда комиссиялары); Автодорожный №9 (№№19, 20, 21 соңгулда участоктарының участок соңгулда комиссиялары); Московский №11 (№№ 23, 24, 25, 29 соңгулда участоктарының участок соңгулда комиссиялары) соңгулда округтарынга;

Төлээлекчилер палатазының депутадының катап соңгулдаларының талазы-биле Каа-Хемниң №77 Төп соңгулда округунга (№86 соңгулда участогунуң участок соңгулда комиссиязы) болур.

Саналдарны 2005 чылдың март 6-дан 15-ке чедир дараазында адрестерге киирер:

Мөңгүн-Тайга кожуунның девискээр соңгулда комиссиязынче (Хоойлужудулга палатазының №20 соңгулда округу, №№ 99,100, 101 соңгулда участоктарының участок соңгулда комиссиялары) – 668020, Тыва Республика, Мөңгүн-Тайга кожуун, Мугур-Аксы суур, Саны-Ширн кудумчузу, 42, тел. 4-38;

Барыын-Хемчик кожуунның девискээр соңгулда комиссиязынче (Хоойлужудулга палатазының №20 соңгулда округу №54 соңгулда участогунуң участок соңгулда комиссиязы) – 668040, Тыва Республика, Барыын-Хемчик кожуун, Кызыл-Мажалык суур, Чадамба кудумчузу, 20, тел. 21-8-75;

Бай-Тайга кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязынче (Хоойлужудулга палатазының №13 соңгулда округу, №№ 38, 39, 40, 41, 42, 43 соңгулда участоктарының участок соңгулда комиссиялары; Хоойлужудулга палатазының №20 соңгулда округу, №44 соңгулда участогунуң участок соңгулда комиссиязы)-668010, Тыва Республика, Бай-Тайга кожуун, Тээли суур, Комсомольская кудумчузу, 19, тел. 4-23;

Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязынче (Хоойлужудулга палатазының №№ 2, 3, 9, 11 соңгулдалар округтары, №№ 1, 2, 3, 4, 6, 9, 19, 20, 21, 23, 24, 25, 29) –соңгулда участоктарының участок соңгулда комиссиялары) – 667000, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, 32, тел. 3-15-98;

Кызыл кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязынче (Төлээлекчилер палатазының №77 соңгулда округу, №86 соңгулда участогунуң участок соңгулда комиссиязы) –667901, Кызыл кожуун, Каа-Хем суур, Таежная кудумчузу, 20, тел. 1-03-18.

МӨҢГҮН-ТАЙГА, БАРЫЫН-ХЕМЧИК, БАЙ-ТАЙГА, КЫЗЫЛ КОЖУУННАРНЫҢ БОЛГАШ КЫЗЫЛ ХООРАЙНЫҢ ДЕВИСКЭЭР СОҢГУЛДА КОМИССИЯЛАРЫ.

РЕСПУБЛИКАНЫҢ АДЫНГА БАГАЙ

ТР-ниң Чазак Даргазынын суд органнары-биле кады ажылдажыр бүрүн эргелиг төлээзи Ч.Т. Донгак бистиң корреспондентивиске интервьюну берген.

— Чодураа Түметеевна, эрткен чылын судтарга кандыг-кандыг херектерни чорудуп турган ирги силер?

— Сөөлгү үеде республика эрге-чагыргазының аңгы-аңгы адырларының кады ажылдажылгазының үезинде тыптып келир чамдык маргыштыг айтырыгларны суд чурумун езугаар шиитпирлеп ап турар апарган. Өске юристер-биле кады республиканың эң дээди албан-дужаалдыг кижизи болуп турар Тыва Республиканың Чазааның Даргазының эрге-ажыктарын судтарда төлээлеп турар мен. Эрткен чылын 20 ажыг ындыг херектерге кириштим. Ол эвээш бе азы хөй бе? Херек бүрүзүн аңгы-аңгы суд чадаларынга каш катап көрүп турарын барымдаалаар болза, ол сан эвээш эвес болуру билдингир. Мээң киришкеним 20 ажыг херектиң 13-үү ойнап алдынган. Үш херекти харыылакчы болуп турган юридиктиг эргелиг кижиниң халашканы-биле соксаткан. Бир херектиң чартыынга ойнадыпкан бис, үш херек бо 2005 чылче шилчип келген.

— Ол чүү ындыг херектер боор?

— Бирээде, ол дээрге республиканың күрүне эрге-чагыргазының дилээ-биле ТР-ниң Үндезин хоойлузунуң тодаргай чүүлдерин тайылбырлаар талазы-биле Конституция судунуң чорудулгалары болур. Ийиде, массалыг информация чепсектеринге парлаттынган чүүлдерге хамаарыштыр кижиниң ат-алдарын болгаш төлеп мөзүзүн камгалаарының дугайында оттуртунган хамааты херектер болуп турар.

Чаңчыкканын езугаар алырга, ол дээрге кайы-бир эрткен соңгулдалар-биле холбашкан азы «Риск» компанияның төлээлериниң чурттуң болгаш республиканың эрге-чагыргазынче халдаашкынныг пропагандисчи ажылчорудулгазы-биле холбашкан херектер болуп турар.

— Күрүне эрге-чагыргазының суд сайгарылгаларынга киришкен ажыы бар бе?

— Амгы үеде ол анаа чүүл болуп турар: бир эвес кады ажылдажылга үезинде эрге-чагырганың аңгы-аңгы адырларының аразынга маргыштыг айтырыглар тургустунуп келир болза, ону судка чугаалажыышкыннар-биле таарыштыр шиитпирлеп ап болур. Амгы Чазактың көскү удурланыкчылары боттарының судче негелде киирер эргезин кандыгдаа үндезин чок черге хөлүн эрттир ажыглап турары — өске айтырыг. Ынчангаш оларның ол үндезин чогун шынзыдар дээш албадаттырган суд чорудулгаларынга киржир апаар. Чуруму ындыг. Боттарын оппозиция кылдыр санаттынып алган кижилерниң судче киирген негелделерин көөрге, ол бүгү оларның күштүг болуп турар эрге-чагырганың төлээлеринге удур чорудуп турар иттиригли оюннарының уланчызы болуп турар.

Ынчалза-даа солуннарда парлаттынган чамдык чүүлдерниң авторлары кандыг-даа ужурдүрүмнүң эриин ажа берген таварылгада бистиң талавыстан база судче негелде киирер ужурга таваржып турар бис.

— Республиканың Конституция суду барык-ла чаа структура болуп турар болгай. Ооң эрттиргени кандыг херектерге Чазак Даргазының төлээзи болуп киришкен силер?

— Конституция суду дээрге Үндезин хоойлуга дүүштүр республикада хүлээп алдынып турар хоойлу-дүрүм актыларынга хамаарыштыр негелделерни сайгарып көөр орган болуп турар. Эрткен чылын көрдүнген херектер конститусучу нормаларның тайылбырлаашкыны-биле холбашкан. Чижээ, Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазының удуртукчуларының эрге-байдалының дугайында, республика хоойлуларын Улуг Хуралдың ийи палатазының хүлээп алыр чурумунуң дугайында, Хоойлужудулга палатазының сессияларының стенографтыг бижилгелерин хуралдарның өске киржикчилериниң алыр эргезиниң дугайында, Конституцияга эдилгелер киирериниң чурумунуң дугайында, Төлээлекчилер палатазының хоойлуларны сайгарып көөр хуусаалаарының дугайында херектер көрдүнген. Чазак Даргазының төлээлериниң киришкени 5 херек шупту ойнап алдынган.

— Солуннарга парлаттынган чүүлдерге хамаарыштыр хамаатыларның ат-алдарын, төлеп мөзүзүн камгалаарының дугайында херектерниң түңнелдери кандыг болган ирги?

— Эрткен чылын массалыг информация чепсектеринге хамаарыштыр судче эвээш эвес негелде кииртинген. Өске регионарга бодаарга, бистиң республикада оппозисчи парлалганы кызагдавайн турар, харын-даа олар боттары республика солуннарынга удур негелделер киирип турарлар. Бо чүнү көргүзүп турарыл дээрге, республикада күштүг болуп турар эрге-чагырга оппозисчи парлалганы узуткап кааптар деп сорулга салбайн турарын херечилеп турар. Оппозисчи парлалганың солуннары Россияның дыка хөй хоорайларында ышкаш, күрүне ажылдакчыларының негелделери болгаш хөй санныг үндүрүг хыналдалары-биле хоозураттынмайн турар. Оларның чамдык парлаан чүүлдеринде республиканың эрге-чагыргаларын ажыы-биле дорамчылап нүгүлдээн таварылгада эрге-чагырганың төлээлери негелделерни судче киргеш, ол херектерни ойнап ап турар. Ынчангаш республикада сөстүң болгаш парлалганың хостуун кызагдап турар деп чугаа турбасдаа ужурлуг. Харын-даа республика эрге-чагыргазы чамдык кедереп турар солуннарга хамаарыштыр эмин эрттир шыдамык болуп турарын айтыр апаар.

Дорту-биле чугаалааргa, республика солуннарынга удур негелделерни «Риск» компанияны долганган бөлүк кижилер киирип турарлар. Ооң үндүрүп турары солунну таварыштыр элээн каш чыл улаштыр республика эрге-чагыргазының удуртукчуларынга удурланган ойда-кайда пропагандаңы чорудуп келген. Ол-ла бүгү чараш эвес чүүлдерни парладып турар база негелделер киирип турар улус чаңгыс ол-ла кижилер болуп турар.

— Кымнарның дугайында чугаа чоруп турарыл?

— Маңаа чүгле билдингир фактыларны айтып көрейн. Күштүг болуп турар эрге-чагыргага удурланган пропагандаңы кончуг каржы болгаш ааспырак хөөнбиле «Риск» солунну таварыштыр чорудуп турар болгай. Ук солуннуң ээлери депутат К.Бичелдей, С.Конвиз, С.Горев болгаш өскедаа улус кирген, кайда-даа бүрүткел чок ажык акционерлиг ниитилел «Риск» болуп турар. Бо солунда парлап турар чүүлдерниң авторлары билдинмес, чогааткан аттар салып каан болур. Өске талада, ол чүүлдерниң авторлары С.Конвиз, С.Горев, В.Багай-оол деп чүве база билдингир.

Ат-алдарын болгаш мөзүтөлевин камгаладыр дээн негелделерниң хөй кезиин база бо-ла улус киирип турар. Артында-ла олар судтарга боттарын коллективтии-биле камгаладып турар. Чижээ, хензиг-ле чүве ужун негелдени В.Багай-оол киирген болза, ооң төлээлекчилери болуп, судка С.Конвиз азы С.Горев кээп турар. Азы К.Бичелдей негелде киирген болза, ооң төлээлекчизи В. Багай-оол болуп турар. Эрткен чылдан эгелээш оларның үлегери-биле Хоойлужудулга палатазының Даргазы Василий Оюн ындыг негелделер киирип эгелээн. Ол ооң эргези-ле ыйнаан, ынчалза-даа демгилерге көөрде, В.Оюн боду күрүне эрге-чагыргазының бир адырының удуртукчузу кижидир. Ындыг деңнелче батпас болгу дег.

Канчап-даа турза, олар херектерниң кол нуруузунга уттуруп турарлар. Чүгле негекчилер болуп эвес, а харыылакчылар болуп база уттуруп турарлар. Артындала «Рискиниң» төлээлери оларга удур үндүрген суд шиитпирлерин күүсетпес дээш кажарлаар аайын-на тыппас.

Чижээ, эрткен чылын моральдыг когаралдың акшазын төлевес дээш «Риск» ААН-нын дүжүргеш, ам «ИД Риск» деп хааглыг акционерлиг ниитилелди тургузуп алганнар. А чоокта чаа кызыы харыысалгалыг ниитилел «Риск» көстүп келген. Бо бүгү структуралар меге дээрзи тодаргай, ону федералдыг чагыргада турар контроль органнары хынаар ужурлуг. Ынчалзажок «Рискиге» хамаарыштыр олар кандыгдаа хемчег албайн турарлар, «рискижилерниң» халдаашкыннарындан коргары-ла ындыг турган боор.

— Ойнап алган херектери дээш боттарының солунунга мактаныры хөлчок болгайлар...

— А уттурупканы херектер дугайында чаңгыс сөс-даа үндүрбейн турарлар. Мен эскерип көөрүмге, чаңгыс ол-ла удуп алган херээн каш-даа удаа бижип кээрлер чорду. Ынчалза-даа олла херек дараазында суд чадазынга уттуруп-даа алыр. Каш-даа катап ынчаар болган. Чижээ, шагда бир С.Пивоваровтуң республика удуртукчуларын нүгүлбиле дорамчылап, куду көрген чүүлү дээш элээн каш херекти ойнап алган бис. Ол ам суд харыысалгазындан дезип, Москва чоогунда чаштынып чоруп турар. Ол дугайында олар солунунга чоп бижиир боор.

— Ол херектерниң чамдыызы эрткен соңгулда кампаниялары-биле холбашкан дидиңер...

— Соңгукчуларның сеткилхөөннүнге дегзин дээш соңгулда кампанияларының үезинде массалыг информация чепсектерин таварыштыр каржы болгаш нүгүлдүг материалдар үнүп кээп турар. Ол талазы-биле соңгулда төнергедаа, судче хомудалды киирип болур. Күрүне Думазынче соңгулда соонда КПРФ-тиң тус чер организациязы судче негелдени киирген. Массалыг информация чепсектеринге оларны «Либералдыг Россияның» тус черде төлээлери-биле демнежип турар дээни оларга таарышпаан. Солун чүвези – коммунистерниң эргеажыын судка бүтпейн барган «Либералдыг Россияның» политчөвүлелинден медеглел кылып турган демги-ле Конвиз төлээлеп келген.

Чаңгыс сөс-биле, ол бүгү оюннар-дыр ийин. Чижээ, үндезин чок хомудалдар кииргеш, ол бөлүктүң улузу моральдыг когарал деп кижи бажынга сыңмас 500 муң, 1 миллион рубль акша-түңнерни негеп турар.Чоокта чаа үнген РФ-тиң Дээди судунуң пленумунуң доктаалын езугаар массалыг информация чепсектериниң материалдары-биле холбаштыр хамааты кижиниң ат-алдарын база мөзү-төлевин камгалап турар херектерге суд черлери фактылар болгаш бодалдарны тодаргай аңгылап көөр ужурлуг.

А «Риск» улузунуң республика солуннарынга удур шынга дүүшпес дээш судка киирип турар хомудалдары авторнуң бодунуң бодалын илереткен чүүлдер болуп турар. Амга чедир оларга хамаарыштыр улустуң бодап турар чүүлдери дээш олар судче хомудалын киирбишаан. Чижээ, К.Бичелдей 3 млн. рубль түңге элээн каш негелделерин судка киирген. Хоорай судунуң деңнелинге депутаттың хомудалдары үндезин чогун шынзыткаш, ийи херекти ойнап алган бис.

— Ол херектерге киришкеш, кандыг түңнелге келир-дир силер?

—Херек көрген санында-ла ол бүгү республиканың удуртулгазынче халдаан политиктиг оюннардыр деп көөр кижи чордум. «Рискиниң» улузу судка чаргылдажып, боттарының «сойгалалдыг» чүүлдерин парлааш, чүгле удуртукчу кижилерге эвес, а бүдүн республиканың ат-алдарынга улуг когаралды чедирип турарлар. Ол үен-даян чүүлдер-биле хөй-ниитиниң бодалын төөредип, езулугла чугула айтырыглардан чардыктырып турарлар-дыр ийин.

ТЫВА ДАЙЫНЧЫЛАРНЫҢ ААЛЧЫЛАРЫ

Челябинскиде 3442 шериг кезээ тургустунганының 50 чылын 2005 чылдың февраль 23-те демдеглеп эрттирген. Шериг кезээниң чалааны-биле бистиң республикадан ук найырга Тыва Республиканың Чазак Даргазының дузалакчызы А.С. Ондар, солдат иелер комитединиң Тыва девискээр салбырының даргазы А.К. Оюн киржип чораан.

Чартык чүс чылда шериг кезээ дайынчы алдарның чаңчылдарының байлак дуржулгазын мөөңнеп алганын, Ада-чурттуң хөй санныг төлептиг оолдарын кижизиткенин байырлыг хуралга демдеглээн. Шериг кезээ бодунуң маадырларынга чоргаарланыр. Хүндүлүг дептерде 120 шериг албанныгларның адын киир бижээн. Оларның аразында кижилерниң амы-тынын камгалап тургаш,1959 чылдың апрель 13-те амы-тынын берген ефрейтор Виктор Прохачының ады бар. Ооң ады-биле Челябинскиниң бир кудумчузун адаан. Шериг кезээн 1985 чылдан 1988 чылга чедир алдарлыг кижи, Россияның Маадыры, патриот, полководчу болгаш дипломат Анатолий Александрович Романов удуртуп турган. ССРЭ-ниң ИХЯ-зының иштики шериглериниң тергиини болур дээн хүлээлгезин ол күүсеткеш, полкту мурнакчыларның одуруунга киирген.

Бо шериг кезээнде Тывадан 18 оол шериг албанын эрттирип турар. Тывадан барган делегация кежигүннери А.С. Ондар, А.К. Оюн оларның-биле аңгы ужурашкаш, амыдырал-чуртталгазын, канчаар шериг албаны эрттирип турарын танышкан, солдаттарның санал-оналдарын дыңнаан. Тыва оолдарга белектерни берген, «Тываже аян-чорук» деп видеофильмни көрген, кады чурукка тыртырган. Бо шериг кезээнде шериг албанын эрттирип турарларга бүгү-ле таарымчалыг байдал тургустунган, чурум-сагылгазы эки.

Шериг кезээниң 50 чылынга тураскааткан байырлыг хуралга Тываның төлээлекчилери А.С.Ондар биле А.К.Оюн юбилейи-биле дайынчыларга байырны чедиргеш, ТР-ниң Чазак Даргазының Хүндүлел бижиин шериг кезээниң командири полковник А.М. Сесицкийге, ТР-ниң Чазак Даргазының байыр чедирген чагаазын кезектиң командириниң оралакчызы подполковник В.В. Волковка, сержант Станислав Монгушка, ефрейтор Евгений Шулеповка, анаа дайынчылар Арсен Бады-Хөөге, Адар-оол Майындыга тывыскан. Ол ышкаш шериг кезээниң коллективинге ТР-ниң Чазак Даргазының болгаш солдат иелер комитединиң Тыва девискээр салбырының өмүнээзинден япон, өңнүг телевизорну белекке берген, хол шактарын сержант Станислав Монгушка, анаа дайынчылар Николай Елупахинге, Владимир Тунековка тывыскан.

Байырлыг хурал соонда солун программалыг концерт болган, аңаа бистиң оолдарывыс Арсен Бады-Хөө, Адар-оол Майынды база киришкен.

Бистиң чаңгыс чер-чурттуг оолдарывыс шериг албаны эрттирип турары кезекке Тываның делегациязы баарга, чылыы-биле уткуп хүлээп алган, республиканың удуртулгазы дайынчыларның канчаар шериг албаны эрттирип, амыдырап-чурттап турарынче сагыш салыышкыны дээш командирлер өөрүп четтиргенин илереткен. Роталарның командирлери тыва оолдарның эрес-дидимин, бергелерге торулбазын, хомудаар чаңчыл чогун мактаан, бо часкы шериг келдириишкинининде Тывадан оолдарны бо кезекче чорударын дилээннер.

Н.МОНГУШ.

ЧУРУКТА: ужуражылга үезинде.

Койда-доо, кандыг-доо иштө

АҢАА БҮЗҮРЕЛ-ДИР

Надежда Чычаан-ооловна Күжүгет авазының чурту болур Улуг-Хем кожуунуң Чодураага төрүттүнген. Ол – найыралдыг өг-бүленің кызы. 1961 чылда Кызылдың ийи дугаар школазының бирги клазынче өөренип киргеш, ол школага алды класска чедир өөренип чорда, ачазын Барыын-Хемчик кожуунуң айыыл чок чорук албанының даргазынга томуйлааны-биле Ак-Довурак хоорайга ортумак школаны дооскан.

Дээди судтуң даргазы Надежда Чычаан-ооловна КҮЖҮГЕТ.

Ачазы Чычаан-оол Филиппович Бады-Сагаан бүгү назынында, 30 чыл иштинде, Россияның Федералдыг Айыыл чок чорук албанының Тыва Республикада эргелелинге ажылдап, улуг үлүг-хуузун киирген. Ол кижизиг, топтуг-томаанныг, уругларының үлегерлиг ачазы чораан. Ада-иези ону Чычаан-оол деп адааны таварылга эвес, ооң ачазы — Тываның баштайгы чолаачыларының бирээзи, ынчангаш оглун ынчаар адап алганы ол. Авазы Любовь Чүдек-ооловна Бады-Сагаан чонуң хоочун солуну «Шынга» корректор боол ажылдап чораан. Любовь Чүдек-ооловнаны ажылы дээш бердинген, харыысалгалыг, шыырак билиглиг, ырлаарынга ынак, топтуг-томаанныг, биче сеткилдиг, дузааргак, аргыттынардааранып, огород тарыырынга мергежээн үлегерлиг ажылдакчы, ава, кырган-ава деп, кады ажылдап чораан эштери ам-даа сактып чугаалажырлар.

Надежда Чычаан-ооловна база бичиизинден-не ырлаарынга ынак. Ам-даа эш-өөрүнүң арагзынга ырлагылай кааптарга, ындынныг-ла. Ооң өткүт, чараш үнүбиле ырлап кааны «Диинчигеш», «Койгунак», «Ховаган», «Арык-чыгаш» деп ырлары тыва радионуң алдын фондузунда киир бижиттинген. Тыва радионуң уругларга дамчыдылгаларын бичии Надя Бады-Сагаанның ырлааны бо ырылар-биле эгелээр турганын дыңнакчылар ам-даа утпаан боор.

1964 чылда 3 класска өөренип тургаш, Тывада билдингир артист акызы Борис Филиппович Бады-Сагаанны эдерип, Москвага Тыванның уран чүүл декадазынга база киржип чораан. Аңаа Таспанчик Өшкү-Саарның «Айлаң кужум» деп ырыны ырлаанын дыка-ла чарашсынып магадаан. Надежда Чычаан-ооловнага ыраажы болур салымчаяан турган-даа бол, ол ачазын дөзеп, эрге-хоойлу ажылдакчызы мергежилди шилип алган. Чогум ада-иези уруунуң эмчи болурун күзеп чорааннар. Надежда Чычаан-ооловна тоску класска өөренип турда, Барыын-Хемчик кожуунуң прокурору Анатолий Васильевич кем-херек үүлгедиинге хамаарыштыр база хоойлу-дүрүм камгалакчызы кижиниң ажылының дугайында солун ужуражылганы кылган соонда, аңаа юрист болур күзел тыптып келген. Ынчан ол прокурордан школага оолдар тенектенип ойнап-халып тургаш, хол-будун сыйып алыр болза, кым харыылаарыл деп айтырыг салганын ам-даа утпаан. Надежда Чычаан-ооловнаның уруу база юрист мергежил шилип алган ажылдап чоруур.

1971 чылда школаны доозупкаш, Барыын-Хемчик кожуунуң судунга секретарь боол бир чыл иштинде ажылдаан, ооң соонда 1973 чылда Иркутскиниң күрүне университединиң юридиктиг факультединче дужаап кирген. Россияда база бир билдингир эргехоойлу ажылдакчыларының каңнакчызы — Иркутскиниң күрүне университединиң доозукчуларынга Дээди судтуң даргазының оралакчылары А.А. Абрамова, А.А.Салчак база бир бедик мергежилдиг судьялар Г.Н. Шиирипей, К.К. Донгак, М.В. Доржу олар база хамааржырлар.

Надежда Чычаан-ооловна университетти чедиишкинниг дооскаш, Бии-Хем кожуунуң судьязы болуп, 1980 чылдан 1982 чылга чедир ажылдааш, чоннуң соңгааны-биле 1982 чылдан 87 чылга чедир Чөөн-Хемчик кожуунуң суд даргазынга 5 чыл ажылдаан. 1987 чылдан 1990 чылга чедир Барыын-Хемчик кожуунуң суд даргазынга ажылдаан. А 1990 чылдан эгелеп, Тыва Республиканың Дээди судунга судьялап, суд даргазының оралакчызынга ажылдаан. РФ-тиң Президентизиниң дужаалы-биле 1999 чылда Дээди судтуң даргазынга томуйлааны-биле бо хүнге чедир суд даргазы болуп, харыысалгалыг ажылды удуртуп, аныяк-өскенге арга-дуржулгазын дамчыдып берип чоруур.

Надежда Чычаан-ооловнадан ажылдап чоруур үеңерде силерге чүү уттундурбас болуп артканыл деп айтырарымга, Дээди судтуң бир дугаар чадага судьялап турган үезинде, 1997 чылда өг-бүле— авазы — судья, уруу — прокурор, күдээзи — ИХЯ-ның ажылдакчызы, оглу — Пермьниң күрүне университединиң студентизи тургаш, эрге-хоойлу ажылдакчылары үүлгеткен кончуг улуг херекти көргенимни утпаан мен деп чугаалады. Херек нарын, берге боордан аңгыда, коллегаларынга хамаарыштыр шиитке үндүрери, бир талазында, эпчок болбас аргажок. РФ-тиң Дээди суду бо херекке хамаарыштыр Надежда Чычаан-ооловнаның үндүргени шиитке-лин шын деп бадылаан.

ТР-ниң Дээди судунуң даргазы болуп ажылдап турар кыска үезиниң иштинде ол 2001 чылда Россиядан делегация-биле Франциянның Страсбург хоорайда кижиниң эрге-ажыын камгалаар Европа судунга арга-дуржулга солчуп чораан, аңаа Россияның ол судта төлээзи Анатолий Ковлер-биле таныжып алыр аас-кежиктиг болган. 2002 чылдың октябрь 7-ден 21-ге чедир «Ажык делегей» деп программа езугаар «Хоойлунуң күштүү» деп Американың Вашингтонга болуп эрткен семинарга киришкеш, келген. Надежда Чычаан-ооловнаны Россияның төлээзи кылдыр даштыкыже чорудуп турары — ооң эки ажылы дээш шаңнал, аңаа бүзүрел-дир. Россия Федерациязының 89 девискээриниң иштинден чүгле 7 регионунда херээжен Дээди суд даргалары ажылдап турар, оларның бирээзи— Надежда Чычаан-ооловна. Тыванның 1930 чылда тургустунган Шүүгү яамызының төөгүзүнден алыр болза, 1976 чылдан 1981 чылга чедир суд даргазы болуп ажылдаан Кимаа Байкараевна Юмбуунуң соонда Н.Ч.Күжүгет Дээди суд даргазы ийи дугаар херээжен кижи болуп турар.

Надежда Чычаан-ооловна Күжүгет Тыва Республиканың судьяларының квалификациялыг коллегиязының даргазынга база ажылдаан, амгы үеде экзамен комиссиязының база даргазы. ТР-ниң Чазаа ооң эки ажыл-ижин үнелеп, «ТР-ниң алдарлыг ажылдакчызы» база «ТР-ниң алдарлыг юризи» деп аттарны тывыскан. Надежда Чычаан-ооловна: «Чазакка, коллективимге ол дээш четтиргенимни илередир-дир мен» — деп чугаалады. Акты ак деп, караны кара деп ылгаар берге ажыл-ижинге моон-даа соңгаар улуг-улуг чедиишкиннерни, херээжен чон байырлалы — Март 8 таварыштыр аас-кежикти, быжыг кадыкшылды күзедим.

Алдынай САЯЯ.

Кажан? Каяа? Чүү? Сонуургаптаалынар

Кичээнгейни— чединмес өг-бүлелерже

Республиканың база хоорай, суурларның херээженнер чөвүлелдери херээжен чонну амыдыралда бергелерни ажып эртер кылдыр эвилелдеп, бар-ла аргаларны ажыглап турарлар.

Кызыл хоорайның херээженнер чөвүлелиниң даргазы Лариса Тумбараевна Донакайның база албан организация, бүдүрүлге черлеринде тургустунган херээженнер чөвүлелдериниң кежигүннериниң күжү-биле херээжен чон ортузунда ажыл көскүзү-биле экижээн.

Ада-чурттуң Улуг дайынының болгаш тайбың үеде өске-даа дайын хөделиишкиннериниң херээжен киржикчилериниң учедун тургузары көрдүнүп турар. Хөй ажы-төлдүг база чединмес өг-бүлелерниң ажы-төлүнге, дээди болгаш ортумак өөредилге черлеринде өөренип турар оларның ажы-төлүнге чайгы үелерде сезоннуг ажылдарга боттарынга акша ажылдап алыры-биле ажылды чорудуп, ындыг өг-бүлелерге дуза кылдыр «Биргиклассчыга дузала» деп марафонну эрттирери дээш, өске-даа ажылдарны кылырын планнап турар.

Хаттың уржуктары

Тес-Хем кожуунуң Шуурмак сумузунуң девискээри чылдың-на часкы үеде хат-шуургандан улуг когаралга таваржып турар. «Шуурмак» деп сөстү моол дылдан очулдурарга, «хадыыр» дээни ол. Езулуг-ла адынга ээ болуп, бо чылын ындыг байдал сумунуң чурттакчыларын база оюп эртпээн.

Хат соксавайн турарындан Шуурмак биле Кызыл-Арыг суурлар аразынга чырык үргүлчү өжүп, чер карарып, агаар сооп турарындан, мал-маганны тура чемгерип эгелээн. Суурнуң чону суг айтырыынын талазы-биле берге байдалда. Бажыңнарда кудуктар часкы үеде суг чер иштинче ханылаанындан ажылдавайн баары чаңчыл апарган. Бүдүн суурда чүгле чаңгыс кудук ажылдап турар. Суурнуң чонунуң подвалдарда шыгжап алган картофель, ногаа аймаа доңуп, олар улуг когаралга таваржып турар.

Чагырга чери бо талазы-биле хемчеглерни ап, күжениишкинниг ажылдап турза-даа, күш четтирбейн турар.

Римма ЧАВЫНЧАК.

Турыштуг кижилерниң бирээзи

САНИТАР АЛБАНЫНДА

Бодунуң билиг-мергежилиниң сорулгаларынга чилиинге чедир бердинген кижилер чоруур.

Ындыгларның бирээзи Кызылдың санэпидхайгаарал төвүнүң аъш-чем гигиеназының салбырында санитар эмчиниң дузалакчызы Анна Александровна Куманева боол турар. Россия Федерациязынга рынок экономиказынче эде тургустунуушкун эгелей бергенде, хуу садыглар, рынок шөлдеринге аъш-чем садыглаан саарлыкчылар, чаъс соонда мөөгүлер дег, көвүдээн турган. Профессионал мергежил чок, санитар дүрүм сагыырын дүжеп безин чорбаан «садыгжыларга» негелде тургузары санитар эмчилерге баштайгы дээрезинде дыка берге турганы чугаажок. Санитар дүрүмнери ол кезек үелерде каржызыбиле хажыттынып турган, санитар эмчилер ындыг чоруктарга удур шыңгыы демиселди чорудуп турган.

Санитар эмчиниң дузалакчызы А.А.Куманева.

Ол шиитпирлиг үеде санитар дүрүм хажыдыкчыларынга удур эң чаныш-сыныш чок демиселди Анна Александровна чорудуп турган. Быжыг туруштуг, чүткүлдүг болгаш, ол рейдилер үезинде илереттинген чурум хажыдыышкыннарын ыяап-ла чайлаткаш, эң каржы чурум хажыдыкчыларынга торгаал онаап, хемчээн ап турган. Кызымак, чүткүлдүг негелдези ооң бодунга эвес, хөй-ниитиге, чоннуң арыг-шевер чоруунга, эң ылаңгыя кадыкшылынга эргежок чугула дээрзин Анна Александровна ыяк билир. Ынчалза-ынчалза чурум хажыдыкчылары А.А. Куманевадан от-көстен дег коргар, рынокка ол көстүп кээрге, эде-хере тырттынып, олбо чүүлдерин эдип эгелээр. Ажыы-биле чугаалаарга, кандыг-даа үеде негелдени тургузуп айтыра бээр езулуг туруштуг Анна Александровнаны оюн-баштак-биле санитар-эпидемиологтуг албанның Илья Муромези деп адап болур.

А.А. Куманева Амур областа Белогорск хоорайга төрүттүнген. 1967 чылда Читаның эмчи училищезиниң санитар-фельдшер салбырын дооскан. 1969 чылда-ла Тывага кээп, амгы бо ажылдап чорууру Кызылдың санэпидхайгаарал төвүнүң гигиена салбырынга санитар эмчиниң дузалакчызы боол ажылдап эгелээн. Ол-ла хевээр ында 36 чыл ажылдап чоруур. «РФ-тиң Кадык камгалалының алдарлыг ажылдакчызы» деп хөрек демдээниң, «Күш-ажылдың хоочуну» медальдың, «Санитар албанының 70 чылы» деп хүндүлел бижиктиң база хөй санныг өөрүп четтириишкинниң база хөй хүндүлел бижиктерниң эдилекчизи, санитар эмчиниң дээди категориялыг дузалакчызы. Чаңгыс ол-ла албан черинге үр чыл ажылдаан Анна Александровнаның ам-даа ажылынга, чоннуң арыг-шевер чоруу, кадыкшылы дээш буянныг демиселинге сонуургалы улуг.

Борис ОНДАР.

Василий Балчий-оолдуң тырттырган чуруу.

ТВ

ПОНЕДЕЛЬНИК, МАРТ 7

1 КАНАЛ

06.00 НОВОСТИ.
06.10 «Земля до начала времени», т/с.
06.40 Лирическая комедия «Год теленка». *Молодая доярка задумывает изменить свою жизнь: она распродает домашнюю скотину и устраивается работать в сельский мебельный магазин. Решив навсегда порвать с крестьянским бытом, она даже выписывает из города к своим сыновьям учителя музыки...*
08.20 Служу Отчизне!
08.50 «Дисней-клуб». «Команда Гуффи».
09.10 В мире животных.
10.00 НОВОСТИ.
10.10 Непутевые заметки.
10.30 Пока все дома.
11.10 Премьера. «Ее слезам Москва поверила».
12.00 НОВОСТИ.
12.10 Мелодрама «Принцесса на бобах».
14.20 «Дисней-клуб». «Микки Маус и его друзья».
14.50 Премьера. «Евгений Плющенко. Бесконечная дуэль».
15.30 «Смех, да и только!» Юмористическая программа.
17.00, 18.00 «Аль Бано и звезды российской эстрады» концертная программа.
18.00 НОВОСТИ.
19.30, 21.20 Мелодрама «Москва слезам не верит».
21.00 ВРЕМЯ.
22.50 «Москва слезам не верит» — 25 лет спустя».
01.35 Мистическая драма «Малхолланд драйв».
04.20 Начало фантастико-приключенческого сериала «Приключения Геркулеса».
05.00 - 05.25 «Неизвестная планета». «Колыбель религий».

РОССИЯ

05.50 Фильм-сказка «Садко».
07.15 «Крашеный лис», м/ф.
07.25 Колоссальное хозяйство.
07.40 «Военная программа» Александра Сладкова.
08.00 ВЕСТИ.
08.10 МЕСТНОЕ ВРЕМЯ. ВЕСТИ-МОСКВА.
08.20 «Студия «Здоровье».
08.50 ТВ Бинго шоу.
09.05 Диалоги о животных..
10.00 Вокруг света.
11.00 ВЕСТИ.
11.10 МЕСТНОЕ ВРЕМЯ. ВЕСТИ-МОСКВА.
11.20 Пирамида.
11.50 «Городок». Дайджест.
12.20 Сам себе режиссер.
13.15 Парламентский час.
14.00 ВЕСТИ.
14.20 «Фитиль» №33.
15.05 «Рам и Лакхан», х/ф.
18.05 «Аншлаг» на Черном море.
20.00 ВЕСТИ.
20.25 Мелодрама «Женская интуиция».
22.50 Комедия «Ослепленный желаниями».
00.40 - 03.02 «У зеркала два лица»», х/ф.

НТВ

05.45 Лирическая комедия «Берегите женщин».
08.00 СЕГОДНЯ.
08.15 «Сказки Баженова».
08.45 Их нравы.
09.25 Едим дома.
10.00 СЕГОДНЯ.
10.20 Чрезвычайное происшествие.
10.50 Top Gear.
11.25 Дачники.
12.00 «Школа злословия», ток-шоу.
13.00 СЕГОДНЯ.
13.20 Военное дело.
14.00 Лирическая комедия «Одиноким предоставляется общежитие».
16.00 СЕГОДНЯ.
16.20 Женский взгляд.
16.55 Своя игра.
17.55 «Бальзаковский возраст, или Все мужики - сво...-2», т/с. «Слишком хороший для нее».
19.00 СЕГОДНЯ.
19.35 Премьера. Начало комедийно-детективного сериала «Легенда о Тампуке».
21.45 Трагикомедия «Займемся любовью».
23.35 «Восьмое марта в большом городе». Праздничный концерт.
01.00 Журнал Лиги чемпионов.
01.40 Эротическая мелодрама «Последнее танго в Париже».
04.00 СЕГОДНЯ.
04.15 - 06.10 Мелодрама «История Дины». *Дина растет с чувством вины: из-за нее мать погибла в страшных мучениях. Отец старается помочь своенравной девочке справляться с эмоциями. Дина превращается в прелестную девушку, но строптивый характер портит жизнь многим ее ухажерам. Наконец, она встречает русского эмигранта, в которого влюбляется со всей страстью...*

ТВЦ-Сибирь

07.30 Фильм-сказка «Тысяча и одна ночь».
09.15 Мультфильмы.
10.00 АБВГДейка.
10.25 Песенка года.
10.55 Без репетиций.
11.25 Пятая передача.
11.45 События. Время москов.
12.00 Солнечный круг.
12.30 «Золушка», х/ф.
14.00 «Воплощенное счастье». Любовь Орлова.
14.45 СОБЫТИЯ. Время москов.
15.05 Музыкальная мелодрама «Истина, любовь и красота». *Молодой человек женится на загадочной юной красавице, с которой он познакомился на берегу океана. И лишь в день свадьбы герой узнает страшную тайну, связанную с его возлюбленной...*
17.15 Шире круг.
18.40 Парк юмора.
19.30 Комедия «Стряпуха».
20.55 «Моя богиня». Поет народный артист России Александр Серов.
22.15 СОБЫТИЯ. Время москов.
22.30 Премьера. Драма «Не уходи!».
01.00 Эротико-мистическая мелодрама «Источник наслаждений».
02.45 - 04.35 Психологическая драма «24 часа из жизни женщины».

ТНТ

07.00 «Наша секретная жизнь-3», т/с.
07.50 Каламбур.
08.20 Начало комедийного телесериала «Дживс и Вустер».
09.05 Фигли-мигли.
09.35 Маски-шоу.
10.00 Премьера. Романтическая комедия «Любовь должна была случиться».
13.50, 17.00 Премьера. Комедийная мелодрама «Скажи, что любишь». *Бедный певец Рохит влюблен в Сонию, дочь богача. Друзья девушки помогают Рохиту продвинуться в мире шоу-бизнеса, и молодые рассчитывают, что семья Сонии не станет препятствовать их браку. Но отец девушки невзлюбил будущего зятя и приказал убить его. После смерти жениха Сония отправляется к родственникам в Новую Зеландию, где неожиданно встречает молодого человека, удивительно похожего на Рохита.*
16.00 Дом-2. Зимовка.
19.00 «Песни из любимых индийских фильмов». Киноконцерт.
20.00 Школа ремонта.
21.00 Дом-2. Зимовка.
22.00 Премьера. Музыкальная комедия «Я схожу с ума от любви». (Индия).
01.55 Дом-2. После заката.
02.25 - 04.35 Комедия «Вдовы. Сначала брак, потом удовольствие».

ВТОРНИК, МАРТ 8

✧ Ак-көк әкран ✧ Ак-көк әкран ✧

1 КАНАЛ

06.00 ДОБРОЕ УТРО.
06.10 Комедия «Ловушка для родителей». *Не знающие о существовании друг друга близняшки Холли (живущая с папой в Америке) и Энни (живущая с мамой в Англии) случайно знакомятся в летнем лагере. Девочкам очень хочется иметь обоих родителей, и они быстро составляют план: они поменяются местами и планомерно поведут маму с папой к воссоединению.*
08.10 Музыкальная комедия «Гусарская баллада».
10.00 НОВОСТИ.
10.10 Смак.
11.10 Премьера. «Женское счастье», д/ф.
12.00 НОВОСТИ.
12.10 «Кумиры»+кумиры».
13.20 «Мужская работа в юбках», д/ф.
14.10 «Вам, дорогие девчонки!». «Ералаш».
14.40 «С улыбкой о главном». Юмористический концерт.
16.10, 18.10 «Песни для любимых». Праздничная программа.
18.00 НОВОСТИ.
19.20 Мелодрама «Титаник».
23.00 Шутка за шуткой.
01.20 Криминальная драма «Последний танец».
03.20 - 05.45 Триллер «Марни». *Меняя имена и внешность, профессиональная воровка Марни устраивалась на работу в различные фирмы и совершала там кражи, обманывая доверие своих работодателей. Один из них — мистер Ратленд - догадался обо всем, однако не стал предавать свои подозрения огласке. Ратленд поступил весьма неординарно: выследив девушку, он не сдал ее полиции, а заставил выйти за него замуж...*

РОССИЯ

06.55 Комедия «Суета сует».
07.15 Мелодрама «Женская интуиция».
09.25 Комната смеха.
10.20 Комедия «Будьте моим мужем».
12.00 Музыкальный фильм «Три мушкетера».
14.00 ВЕСТИ.
14.20 Мелодрама «8 марта».
16.20 Комедии «Самогонщики», «Пес Барбос и необычный кросс».
17.00 ВЕСТИ.
17.10 Премьера. Праздничный концерт «Все звезды для любимой».
19.40 «Бабы, вперед!» Большой, новый концерт.
22.45 Приключенческий фильм «Фанфан-Тюльпан».
00.40 - 02.23 Премьера. Комедия «Образцовый самец».

НТВ

06.00 «Русалочка», м/ф.
06.35 Комедия «Музыкальная история».
08.00 СЕГОДНЯ.
08.20, 10.25 Историко-романтическая драма «Звезда пленительного счастья».
10.00 СЕГОДНЯ.
12.10 Премьера. «Мужские игры Екатерины Фурцевой».
13.00 СЕГОДНЯ.
13.25 Профессия - репортер. «Работа рожать».
13.50 «60 лет спустя». Юбилейный концерт Максима Дунаевского.
16.00 СЕГОДНЯ.
16.20 Премьера. «Рублевские жены».
16.55 Трагикомедия «Ночные забавы». *Взрослая дочь случайно узнает, что у матери есть любовник. Не зная, как предотвратить назревающую семейную драму, девушка принимает неожиданное решение: она приглашает на романтическое свидание незнакомого мужчину, который случайно набирает ее номер телефона.*
19.00 СЕГОДНЯ.
19.35 «Легенда о Тампуке», т/с.
21.35 «Помнишь, девочка?..» Концерт Александра Новикова.
22.30 Комедия «Китайская одиссея».
23.55 «Памяти Артема Боровика». «Артем».
00.40 Бильярд.
01.00 «Первый понедельник»,т/с.
01.55 «За гранью возможного», т/с.
02.35 Футбол. Лига чемпионов. «Челси» (Англия) - «Барселона» (Испания). Прямая трансляция.
04.45 СЕГОДНЯ.
04.55 Мелодраматический сериал «Любовь вдовца-2».
05.35 - 06.00 Профессия — репортер.

ТВЦ-Сибирь

07.55 «Моя богиня». Поет народный артист России Александр Серов.
08.55 «Стряпуха», х/ф.
10.10 «Мадемуазель Оркестр».
10.30 Настроение.
11.45 СОБЫТИЯ. Время москов.
12.05 «Дюймовочка», м/ф.
12.35 Мелодрама «Женщины».
14.45 СОБЫТИЯ. Время москов.
14.55 Два рояля.
15.50 «Народные средства, или Живем, как умеем». Юмористическая программа.
16.15 «Восьмое марта каждый день». Праздничный концерт.
18.30 Премьера. Комедия «О любви в любую погоду». *Милый и немного странный метеоролог изучает влияние человеческих эмоций на атмосферу и способы передачи космической энергии. Он безусловно совершит великое научное открытие, но лишь тогда, когда на собственном опыте познает самое прекрасное из всех чувств - любовь».*
20.45 СОБЫТИЯ. Время москов.
21.20 Детектив «Женская логика-4».
23.35 Деликатесы.
00.15 - 02.35 Эротический триллер «Основной инстинкт».

ТНТ

07.00 «Наша секретная жизнь-3», т/с.
07.45 Каламбур.
08.10 «Дживс и Вустер», т/с.
09.00 Фигли-мигли.
09.25 Маски-шоу.
10.00, 11.00, 12.00, 13.00, 14.00, 15.00, 16.00, 17.00, 18.00, 19.00, 20.00, 21.00, 22.00 Дом-2. Зимовка.
23.00 Дом-2. После заката.
23.30 Дом-2. Зимовка.
00.25 - 03.00 Романтическая комедия «Доктор «Т» и его женщины».

Чартык чылда

Барыын-Хемчик кожуунуң Бижиктиг-Хая ортумак школазында 2004-2005 өөредилге чылында шупту 84 өөренчи школаже хаара туттунган болгаш башкылар коллективинде 14 — дээди, 6 тускай ортумак эртемниг башкылар ажылдап тураршлар. Школада 1-ги категорияның— 3, 2-ги категорияның 15 башкызы бар. Школага өөредилге болгаш кижизидилге ажылдарынга чедип алган көргүзүглери дээш ТР-ниң Өөредилге яамызының хүндүлел бижиктерибиле шаңнатканнарга П.Ө.Сарыглар, Т.О.Сарыглар, З.Ч. Куулар олар хамааржырлар.

Бирги чартык чылдың түңнелдери-биле алырга, ниити школаның өөредилгези 100 хуу күүсеттинген болгаш 84 өөренчилерден 4-5 демдектерге 31, чүгле 5 демдектерге 2 өөренчи өөренип, школаның өөренчилериниң ниити билииниң шынары 38 хуу болуп, школада программа езугаар чедир өөренмейн тураршлар чок болган. Класс бүрүзүнде эртемнер аайыбиле өөредилге программалары негелде езугаар күүсеттинип турар. Ынчалза-даа ұстүкү

ЧҮНҮ КӨРГҮС КЕНИЛ?

класстарда химия, физика эртемнеринге ажыглаар дуржулгалар кылыр эт-херекселдерниң чедишпезинден чамдык лабораторлуг ажылдар чедир күүсеттинмейн турар. Школа өөредилге номнары-биле хандыртынган-даа болза, 3-4 класстарның орус дыл номнарының 2-ги кеззэ чедишпес, а доозукчу класстың чамдык өөредилге номнары чок болганындан башкылар бергедээшкиннерге таваржып турар.

Школада кичээлдерден хостуг үелерде янзы-бүрү бөлгүмнер болгаш спортчу секциялар организастаттынган. Ылаңгыя 7-ги класстың өөреникчизи Айдыс Куулар хостуг хүрешке бодунуң деңзизинге школачылар маргылдаазынга бирги черни ээлээш, ам школачыларның республика маргылдаазынга киржиринге белеткенип турар. Ол ышкаш 7 класстың өөреникчизи Василий Түкежик школада өөредилгези эки, хөйниити ажылынга идепкейлиг киржилгези дээш ТР-ниң Чазак Даргазының Хүндүлел бижиибиле база өртектиг белек-биле шаңнатканы өөрүнчүг.

Школада план езугаар адаиелерге төрелдер лекториязының темалыг кежээлерин башкылар график езугаар өөредиглиг болгаш солун кылдыр эрттирип турарлар. Школаның ажыл-чорудулгазында чедиишкиннер бар-даа болза, чамдык четпес талаларывыска доктаап көрейн. Бирээде, башкыларның социал хандырылга талазыбиле норма езугаар чылда алза чогуур одаар чүүлү ам-даа дүжүртүнмээн болгаш чамдык башкылар бергедээшкиннерге таваржып турар, ийиде, школаның башкыларының алыр шалыңын саададып турары.

Тус черниң база кожууннуң чагырга чери Бижиктиг-Хая школазын кичээнгейге ап, болдунар-ла дузаны чедирер боор деп идегеп артывыс.

Допар-оол ХОМУШКУ, күш-ажылдың хоочуну.

СРЕДА, МАРТ 9

1 КАНАЛ

06.00 ДОБРОЕ УТРО.
09.00 НОВОСТИ.
09.05 Фантастико-приключенческий фильм «Леди-ястреб».
11.35 «Дисней-клуб». «Лило и Стич».
12.00 НОВОСТИ.
12.05 Начало историко-приключенческого сериала «Рожденная революцией». Всего 10 серий.
13.20 «Савелий Крамаров. Джентльмен удачи», д/ф.
14.30 Угадай мелодию.
15.00 НОВОСТИ.
15.20 Начало детективного сериала «Сыщик без лицензии».
16.30 Пять вечеров.
17.30, 18.10 Премьера. Начало историко-драматического сериала «Богатство».
18.00 НОВОСТИ.
18.40 "Клон", т/с.
19.50 «Женский роман», т/с.
21.00 ВРЕМЯ.
21.30 Премьера. Начало остросюжетного сериала «Хиромант». (Всего 10 серий).
22.40 «Спецрасследование». «Эпидемия на пороге».
23.30 Ночное время.
01.25 «Оружие Второй мировой войны», д/с.
01.50 Мелодрама «Прощай, любовь».
03.30 Комедия «Сближение».
05.05 - 05.50 «Приключения Геркулеса», т/с.

РОССИЯ

05.00 Доброе утро, Россия!

"ТЫВА"

06.15, 07.15, 08.05 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА.
06.45, 07.45 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА ЧЕРДЕ.

РОССИЯ

08.45 «Тайны следствия-3», т/с.
09.45 К 60-летию Победы. «Александр Маринеско. Атака века».
10.45 ВЕСТИ. Дежурная часть.
11.00 ВЕСТИ.

"ТЫВА"

11.30 Местное время. ВЕСТИ - ТЫВА.

РОССИЯ

11.50 "Линии судьбы", т/с.
12.50 "Что хочет женщина", ток-шоу.
13.45 ВЕСТИ. Дежурная часть.
14.00 ВЕСТИ.

"ТЫВА"

14.10 Местное время. ВЕСТИ - ТЫВА.

РОССИЯ

14.30 «Частная жизнь», ток-шоу.
15.30 «Охотники за иконами»,т/с.
16.30 ВЕСТИ. Дежурная часть.

"ТЫВА"

16.40 Местное время. ВЕСТИ - ТЫВА ЧЕРДЕ.

РОССИЯ

17.00 ВЕСТИ.
17.10 "Кулагин и партнеры".
17.45 "Кармелита", т/с.
18.45 «Исцеление любовью», т/с.
19.45 ВЕСТИ. Подробности.
20.00 ВЕСТИ.

"ТЫВА"

20.30 Местное время. ВЕСТИ – ТЫВА.

РОССИЯ

20.50 Спокойной ночи, малыши!
20.55 "Тайны следствия-3", т/с.
22.00 Боевик «Джокер».

"ТЫВА"

23.00 ВЕСТИ+

РОССИЯ

23.20 Дежурный по стране». М.Жванецкий.
00.15 Синемания.
00.45 - 00.58 «Дорожный патруль».

НТВ

06.00 СЕГОДНЯ УТРОМ.
09.05 «Она написала убийство», т/с. «Последняя связь».
10.00 СЕГОДНЯ.
10.20 Особо опасен!
10.55 Кулинарный поединок.
11.55 Квартирный вопрос.
13.00 СЕГОДНЯ.
13.40 Комедия «Вас вызывает Таймыр».
15.30 Чрезвычайное происшествие.
16.00 СЕГОДНЯ.
16.20 "Принцип "Домино", ток-шоу.
17.30 «Адвокат», т/с. «Дело простых людей». 1-я серия.
18.30 Чрезвычайное происшествие.
19.00 СЕГОДНЯ.
19.35 «Легенда о Тампуке», т/с.
22.00 СЕГОДНЯ. 22.00.
22.40, 00.15 Комедия «Казус Белли».
00.00 СЕГОДНЯ.
01.25 Футбольный клуб.
02.30 Фантастический триллер «Куб-2: гиперкуб».
04.00 СЕГОДНЯ.
04.10 «За гранью возможного», т/с.
04.55 «Любовь вдовца-2», т/с.
05.40 - 06.00 Чрезвычайное происшествие.

ТВЦ-Сибирь

06.00 Настроение.
08.30 Газетный дождь.
08.45 «О любви в любую погоду», х/ф.
10.55 Мультфильм.
11.10 Чемпионат мира по мототриалу в залах. Гран-при Испании (Барселона).
11.45 СОБЫТИЯ. Время москов.
12.00 Право на надежду.
12.35 «Спецрепортаж». «...И назначить новым субъектом Российской Федерации».
12.50 Бизнес-интуиция.
13.05 «Инспектор Деррик», т/с.
14.10 «Свой дом». Телегазета «Из рук в руки».
14.45 СОБЫТИЯ. Время москов.
15.00 Регионы. Прямая речь.
15.25 Без репетиций.
15.55 Супердиск.
16.05 «Криминальный кроссворд»,т/с.
17.05 Деловая Москва.
17.45 СОБЫТИЯ. Время москов.
18.15 Очевидное - невероятное.
18.40 Телемагазин.
19.00 «Тайны и ложь», т/с.
19.50 «Возвращение достоинства». Часть 1-я.
20.45 СОБЫТИЯ. Время москов.
21.20 Пять минут деловой Москвы.
21.25 Боевик «Подстава».
23.25 Времечко.
00.00 СОБЫТИЯ. Время москов.
00.25 - 01.25 «Первая волна», т/с.

ТНТ

05.55 Москва: инструкция по применению.
06.20 "Любовь и тайны Сансет Бич", т/с.
07.10 Глобальные новости.
07.15 "Котопес", м/с.
07.40 "Ох, уж эти детки", м/с.
08.05 "Как говорит Джинджер", м/с.
08.30 Вперед, к новоселью!
08.45 Наши песни.
09.00 Завтрак с «Дискавери». «Волки у нашей двери».
10.00 Комедийная мелодрама «Ночной визит».
12.15 «Дикая семейка Торнберри», м/с.
12.40 «Приключения Джимми Нейтрона, мальчика-гения», м/с.
13.05 "Эй, Арнольд!", м/с.
13.30 Телемагазин.
14.00 Голод.
15.00 "Толстая девчонка", т/с.
16.00 Дом-2. Зимовка.
17.00 "Окна", ток-шоу.
18.00 "Цена любви», д/д.
19.00 Живой журнал.
19.30 Москва: инструкция по применению.
20.00 "Окна", ток-шоу.
21.00 Дом-2. Зимовка.
22.00 Романтическая комедия «Двое — это слишком».
00.40 Дом-2. После заката.
01.10 Москва: инструкция по применению.
01.40 Наши песни.
01.55 Живой журнал.
02.20 Голод.
03.20 - 05.50 Комедия «Дела семейные».

ЧЕТВЕРГ, МАРТ 10

✧ Ак-көк экран ✧ Ак-көк экран ✧

1 КАНАЛ

06.00 ДОБРОЕ УТРО.
09.00 НОВОСТИ.
09.05 «Хиромант», т/с.
10.10 "Клон", т/с.
11.30 Дисней-клуб. "Утиные истории".
12.00 НОВОСТИ.
12.05 «Рожденная революцией», х/ф.
13.40 «Спецрасследование». «Мафия нищих».
14.30 Угадай мелодию.
15.00 НОВОСТИ.
15.20 «Сыщик без лицензии»,т/с.
16.30 Пять вечеров.
17.30, 18.10 «Богатство», т/с.
18.00 НОВОСТИ.
18.40 «Клон», т/с.
19.50 "Женский роман", т/с.
21.00 ВРЕМЯ.
21.30 «Хиромант», т/с.
22.40 Человек и закон.
23.30 Ночное время.
01.20 Премьера. «Артем Боровик. Последний полет», д/ф.
02.00 Приключенческая мелодрама «Разрушенный дворец».
03.50 - 05.20 Мелодрама «Сухое прохладное место».
В перерыве: **05.00** НОВОСТИ.

РОССИЯ

05.00 Доброе утро, Россия!

"ТЫВА"

06.15, 07.15, 08.05 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА.
06.45, 07.45 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА ЧЕРДЕ.

РОССИЯ

08.45 «Тайны следствия-3», т/с.
09.45 К 60-летию Победы. «Курская дуга. Планы на лето».
10.45 ВЕСТИ. Дежурная часть.
11.00 ВЕСТИ.

"ТЫВА"

11.30 Местное время. ВЕСТИ - ТЫВА.

РОССИЯ

11.50 «Линии судьбы», т/с.
12.50 "Что хочет женщина", ток-шоу.
13.45 ВЕСТИ. Дежурная часть.
14.00 ВЕСТИ.

"ТЫВА"

14.10 Местное время. ВЕСТИ - ТЫВА.

РОССИЯ

14.30 "Частная жизнь", ток-шоу.
15.30 Боевик «Джокер».

"ТЫВА"

16.40 Местное время. ВЕСТИ - ТЫВА ЧЕРДЕ.

РОССИЯ

17.00 ВЕСТИ.
17.10 "Кулагин и партнеры".
17.45 "Кармелита", т/с.
18.45 «Исцеление любовью», т/с.
19.45 ВЕСТИ. Дежурная часть.
20.00 ВЕСТИ.

"ТЫВА"

20.30 Местное время. ВЕСТИ – ТЫВА.

РОССИЯ

20.50 Спокойной ночи, малыши!
20.55 «Тайны следствия-3», т/с.
22.00 «Джокер», т/с.

«ТЫВА»

23.00 ВЕСТИ+

РОССИЯ

23.20 Премьера. «Светлана Аллилуева и ее мужчины».
00.15 «О, где же ты, брат?», х/ф.
02.20 - 02.33 Дорожный патруль.

НТВ

06.00 СЕГОДНЯ УТРОМ.
09.05 «Она написала убийство», т/с. «Убийство в Вегасе».
10.00 СЕГОДНЯ.
10.20 Тайны разведки.
10.55 Комедия «Герой ее романа».
13.00 СЕГОДНЯ.
13.40 Киноповесть «Ко мне, Мухтар!».
15.30 Чрезвычайное происшествие.
16.00 СЕГОДНЯ.
16.20 "Принцип "Домино", ток-шоу.
17.30 «Адвокат», т/с. «Дело простых людей». 2-я серия.
18.35 Чрезвычайное происшествие.
19.00 СЕГОДНЯ.
19.35 «Легенда о Тампуке», т/с.
22.00 СЕГОДНЯ. 22.00.
22.40 «К барьеру!», ток-шоу.
00.00 СЕГОДНЯ.
00.15 Драма «Белые ночи».
02.55 Бильярд.
03.15 «Первый понедельник»,т/с.
04.00 СЕГОДНЯ.
04.10 «За гранью возможного», т/с.
04.55 «Любовь вдовца-2», т/с.
05.35 - 06.00 Чрезвычайное происшествие.

ТВЦ-Сибирь

06.00 Настроение.
08.30 Газетный дождь.
08.45 «Женская логика-4», х/ф.
11.00 Мультфильм.
11.20 Петровка, 38.
11.45 СОБЫТИЯ. Время москов.
12.00 Тюрьма и воля.
12.50 Точный расчет.
13.05 "Инспектор Деррик", т/с.
14.10 «Свой дом». Телегазета «Из рук в руки».
14.45 СОБЫТИЯ. Время москов.
15.00 Регионы. Прямая речь.
15.25 Песенка года.
15.55 Супердиск.
16.05 «Криминальный кроссворд», т/с.
17.05 Деловая Москва.
17.45 СОБЫТИЯ. Время москов.
18.15 21 кабинет.
18.40 Телемагазин.
19.00 "Тайны и ложь", т/с.
19.50 «Возвращение достоинства». Часть 2-я.
20.45 СОБЫТИЯ. Время москов.
21.20 Пять минут деловой Москвы.
21.25 Премьера. Комедийная мелодрама «Феррари на двоих».
23.25 Времечко.
00.00 СОБЫТИЯ. Время москов.
00.25 - 01.05 Мода non-stop.

ТНТ

05.55 Москва: инструкция по применению.
06.20 "Любовь и тайны Сансет Бич", т/с.
07.10 Глобальные новости.
07.15 "Котопес", м/с.
07.40 "Ох, уж эти детки", м/с.
08.05 "Как говорит Джинджер", м/с.
08.30 Ваша дорога к красоте.
08.45 Наши песни.
09.00 Завтрак с Дискавери. «Путеводитель по вселенной».
09.30 «Двое — это слишком», х/ф.
12.15 «Дикая семейка Торнберри", м/с.
12.40 «Приключения Джимми Нейтрона, мальчика-гения», м/с.
13.05 "Эй, Арнольд!", м/с.
13.30 Телемагазин.
14.00 Голод.
15.00 "Толстая девчонка", т/с.
16.00 Дом-2. Зимовка.
17.00 "Окна", ток-шоу.
18.00 Секретные материалы. «Необъяснимо, но факт».
19.00 Живой журнал.
19.30 Москва: инструкция по применению.
20.00 "Окна", ток-шоу.
21.00 Дом-2. Первая весна.
22.00 Фантастический боевик «Пятый элемент».
00.45 Дом-2. После заката.
01.15 Москва: инструкция по применению.
01.45 Наши песни.
02.00 Живой журнал.
02.30 Голод.
03.30 - 05.40 Комедия «Приключения Раввина Якоба». *Зажиточный бизнесмен — француз Виктор Пивер привык свысока смотреть на людей иных национальностей. Но по пути на свадьбу к дочери он попал в невероятную историю, связанную с арабскими террористами и Раввином, прилетевшим из Штатов на встречу с родственниками. Пережитые приключения резко изменили взгляды Виктора на «чужаков».*

Төвгүден одуруглар

"Тыва араттың шыны", 10 чылдың (1931 чыл) 12 айның 5 хүнүнүң 42 дугаар солундан:

"Херээ-чок деп ат солуур дугайында мээң санылым болза, **сыргалыглар** дизе, кандыгыл деп санал бээр-дыр мен".

Тожу кожуунуң Нам хораазының даргазы **Сагандай.**

* * *

"Таняның (Тыва араттың хувискаалдыг намының Төп хораазының чанында херээженнер килдизининң эргелекчизи Т.Камова) саналын херээ-чок атты солуур дугайын солундан номчааш, бодумнуң саналым болза, "ТАХРОШАП" деп 8 үжүктен амыланып келген ат киирер-дыр мен. Мону тайылбырлаарга болза, "Тарлаткан арат херээ-чокка революстуг Октябрь шөлээ ат берди". Революстуг Октябрь болбаан болза, ядыы арат чазаан холунга албаан болза, херээ-чок деп адынга солуваан турар, демги биеэги ышкаш тарладып турар-дыр. Мындыг кылдыр солуур болза болур ирги бе деп санал бээр-дыр мен. Бо-дыр мээң адаарым **"ТАХРОШАП".**

Бугажык САТ.

Ат солуурунун дугайы

Мооң мурнунда Тываның шын дээр солунунга херээ-чок улустуң адын солуурунуң дугайын чарлап үндүрген чүве болгай, ооң дугайында каш кижиден санал үнген.

Ооң дугайын силер бүгүде номчуп көрген боор силер. Эш Пальмбахтан үрдүрген саналы болза, херээженнер дээр болза, кандыгыл деп санал үндүрген-дыр. Ооң дугайында чөөн болгаш барыын хемчикте херээ-чоктарның бир дугаар ажылынга таныштырар хуралдазындан санал үнген-тир. Бистиң Тываның херээ-чоктар деп атты солааш, **херээжен** деп ат болза чүүлдүг деп-тур.

Бо саналдарны ап көргеш, Тыва бижиктиң комизиниң черинден бадылаан-дыр. Ам келген саналдарны хүлээп албас.

10 чылдың 10 айның 22 хүнүде.
Таня.

Долаана ОЮН,
ТР-ниң күрүне архивиниң килдис эргелекчизи.
(Сөзүглелин хевээр арттырган).

Каа-Хем кожууннуң Төлээлекчилер хуралының 2005 чылдың февраль 22-де №8 шиитпири-биле хүлээп алганы «Тыва Республиканың Каа-Хем кожууну» муниципалдыг районнуң Уставынга күрүне бүрүткелиниң дугайында

ДУЖААЛ

Кызыл, 2005 чылдың март 2, №46-р

1999 чылдың февраль 12-де №121 «Тыва Республикада муниципалдыг тургузугларның уставтарын күрүнеден бүрүткээриниң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 4 чүүлүнүң 2 кезээн, Тыва Республиканың Чазааның 2001 чылдың июль 24-те №958 «Нормативтиг эрге-хоойлу актыларын ажылдап кылырының база оларга эрге-хоойлу экспертизазын чорударының, Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларының уставтарын күрүнеден бүрүткээриниң чурумунуң дугайында» (Тыва Республиканың Чазааның 2005 чылдың февраль 5-те №90 доктаалының редакциялаашкыны-биле) доктаалдарын удуртулга болдургаш, **ДУЖААРЫМ БОЛЗА:**

1. Каа-Хем кожууннуң Төлээлекчилер хуралының 2005 чылдың февраль 22-де №8 шиитпири-биле хүлээп алганы «Тыва Республиканың Каа-Хем кожууну» муниципалдыг районнуң Уставын бүрүткээр.

2. Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларының уставтарының даңзызынче Каа-Хем кожууннуң Төлээлекчилер хуралының 2005 чылдың февраль 22-де №8 шиитпири-биле хүлээп алганы «Тыва Республиканың Каа-Хем кожууну» муниципалдыг районнуң Уставын 21-р бүрүткел дугаарлыг киир бижиир.

3. «Тыва Республиканың Каа-Хем кожууну» муниципалдыг районнуң бүрүткеткен Уставын массалыг информация чепсектеринге парлаар (чонга чарлаар).

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Канцеляриязының удуртукчузу Д. ООРЖАК.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАК ДАРГАЗЫНЫҢ КАНЦЕЛЯРИЯЗЫ БҮРҮТКЭЭН

КАА-ХЕМ КОЖУУННУҢ ТӨЛЭЭЛЕКЧИЛЕР ХУРАЛЫНЫҢ ШИИТПИРИ-БИЛЕ ХҮЛЭЭП АЛГАН

«ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ КАА-ХЕМ КОЖУУНУ» МУНИЦИПАЛДЫГ РАЙОННУҢ УСТАВЫ

«Тыва Республиканың Каа-Хем кожууну» муниципалдыг районнуң чурттакчы чонунуң күзел-соруун болгаш эрге-ажыктарын илередип, муниципалдыг районнуң төлээлекчи органының эргелерин боттандырып, социал-экономиктиг болгаш культурлуг хөгжүлде дээш харыысалганы медереп, чурттакчы чоннуң төөгүлүг езучаңчылдарынга хүндүткелди көргүзүп, географтыг байдалдың, социал-демографтыг байдалдың онзагайын, өнчүнүң хөй янзылыын, бюджет-саң-хөө системазының хевирлээшкинин кичээнгейге албышаан, чоннуң эрге-чагыргазының принциптерин боттандырарынга байдалдарны тургузар сорулга-биле Россия Федерациязының Конституциязын, Тыва Республиканың Конституциязын, Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хоойлуларын удуртулга болдургаш, муниципалдыг районнуң Төлээлекчилер хуралы кол нормативтиг эрге-хоойлу актызы шынарлыг бо Уставты хүлээп ап тур.

1 ЭГЕ.
Ниити чүүлдер

1 чүүл. Кол билиишкиннер болгаш терминнер

1. Бо Уставта билиишкиннерни болгаш терминнерни дараазында уткалыг ажыглаар:

көдээ чурттакчылыг чер – тус чер бот-башкарылгазын чурттакчы чон дорту-биле база тус чер бот-башкарылгазының соңгулдалыг органнарын таварыштыр боттандырып турар ниити девискээрлиг чаңгыс азы элээн каш көдээ чурттакчылыг черлер (суурлар, көдээ суурлар, өске-даа көдээ чурттакчылыг черлер);

чурттакчылыг чер – көдээ чурттакчылыг чер;

муниципалдыг район – ниити девискээрлиг элээн каш чурттакчылыг черлер азы суурлар болгаш суурлар араазының девискээрлери, тус чер ужур-дузалыг айтырыгларны чурттакчы чон дорту-биле азы тус чер бот-башкарылгазының соңгулдалыг болгаш өске-даа органнарын таварыштыр шиитпирлээр сорулга-биле ооң девискээриниң кызыгаарының иштинге тус чер бот-башкарылгазын боттандырар, ук органнар федералдыг хоойлулар-биле база Тыва Республиканың хоойлулары-биле тус чер бот-башкарылгазының органнарынга дамчыдып берген чамдык күрүне бүрүн эргелерин боттандырып болур;

муниципалдыг район болгаш кожуун, суму болгаш көдээ чурттакчылыг чер – дең уткалыг билиишкиннер;

муниципалдыг тургузуг – көдээ чурттакчылыг чер, муниципалдыг район;

суурлар араазының девискээри – чурттакчылыг черлерниң кызыгаарларындан дашкаар девискээрлер;

тус чер ужур-дузалыг айтырыглар – муниципалдыг районнуң чурттакчы чонунуң амыдырал чорудулгазын дорт хандырарының айтырыглары, оларның шиитпирлээшкинин Россия Федерациязының Конституциязынга база Тыва Республиканың Конституциязынга, Россия Федерациязының хоойлуларынга, Тыва Республиканың хоойлуларынга, бо Уставка дүүштүр чурттакчы чон болгаш (азы) тус чер бот-башкарылгазының органнары бот-тускайлаң боттандырар;

суурлар араазы бүдүш-шынарлыг тус чер ужур-дузалыг айтырыглар - тус чер ужур-дузалыг айтырыгларның кезик-чамдыызы, оларның шиитпирлээшкинин федералдыг хоойлуларга болгаш муниципалдыг нормативтиг эрге-хоойлу актыларынга дүүштүр чурттакчы чон азы муниципалдыг районнуң тус чер бот-башкарылгазының органнары бот-тускайлаң боттандырар;

тус чер бот-башкарылгазының органнары – муниципалдыг районнуң төлээлекчи органының хевирлеп тургусканы тус чер ужур-дузалыг айтырыгларны шиитпирлээриниң талазы-биле бодунуң бүрүн эргелерин эдилээн органнар;

муниципалдыг соңгулдалар – тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органын хевирлеп тургузар сорулга-биле Россия Федерациязының Конституциязынга база Тыва Республиканың Конституциязынга, федералдыг болгаш республика хоойлуларынга, бо Уставка дүүштүр боттандырып турар хамаатыларның күзел-соруунуң дорт илередиишкинииниң хевири;

соңгулда комиссиязы – хоойлуда доктаатканы чурум-биле болгаш хуусааларда хевирлеттинип тургустунган, көдээ чурттакчылыг черниң муниципалдыг тургузуунуң төлээлекчи органнарынче соңгулдаларның белеткелин болгаш эрттирилгезин организастаар база хандырар коллегиалдыг орган;

депутат – чурттакчылыг черниң, муниципалдыг районнуң төлээлекчи органының кежигүнү;

тус чер бот-башкарылгазының соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижизи – кожууннуң муниципалдыг тургузуунуң Баштыңы-биле күш-ажыл дугуржулгазы (керээзи) чарган, тус чер ужур-дузалыг айтырыгларны шиитпирлээриниң талазы-биле күүседикчи, айтыышкын бээр бүрүн эргелерни эдилээн кижи;

муниципалдыг эрге-хоойлу актызы – тус чер ужур-дузалыг айтырыгларның талазы-биле азы федералдыг хоойлулар-биле база Тыва Республиканың хоойлулары-биле тус чер бот-башкарылгазының органнарынга дамчыдып берген күрүнеиң чамдык бүрүн эргелерин боттандырарының айтырыгларының талазы-биле муниципалдыг тургузугнуң чурттакчы чонунуң дорту-биле, тус чер бот-башкарылга органының болгаш (азы) тус чер бот-башкарылгазының соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижизиниң хүлээп алганы, документ езугаар долдурган, муниципалдыг тургузугнуң девискээринге албан күүселделиг, ниити албан күүселделиг дүрүмнерни тургузуп, чок-ла болза өскертип турар азы амы-хууда мөзү-бүдүштүг шиитпир;

Россия Федерациязының хоойлуларында болгаш өске-даа эрге-хоойлу актыларында «тус черниң» болгаш «муниципалдыг» деп сөстерни база оларның үндезинингe тургустунган сөстерни болгаш сөстер каттыжыышкыннарын тус чер бот-башкарылгазының органнарынга, а ол ышкаш муниципалдыг өнчүде турар организацияларга, объектилерге, а өске таварылгаларда тус чер бот-башкарылгазын чурттакчы чоннуң боттандырылгазынга хамаарышкан чаңгыс уткага ажыглап турар;

көдээ чурттакчылыг черниң, муниципалдыг районнуң эрге-чагырга төвү — тус черниң езу-чаңчылдары болгаш турумчаан социал инфраструктуразы-биле тодараттынган база Тыва Республиканың хоойлузунга дүүштүр хамаарышкан муниципалдыг районнуң төлээлекчи органы турар чурттакчылыг чер;

муниципалдыг өнчү - муниципалдыг районнуң (кожууннуң) өнчүзү;

тус черниң үндүрүглери болгаш чыылдалары – Каа-Хем муниципалдыг районнуң Төлээлекчилер хуралының доктаатканы үндүрүглер болгаш чыылдалар;

муниципалдыг албан – районнуң бот-башкарылга органнарынга оларның бүрүн эргелерин күүседириниң талазы-биле доктаамал үндезинниг профессионал ажылчорудулга.

2. «Тыва Республиканың Каа-Хем кожууну» муниципалдыг район болгаш Тыва Республиканың Каа-Хем кожууну – дөмей ужур-уткалыг аттар.

2 чүүл. Муниципалдыг районнуң Уставы

«Тыва Республиканың Каа-Хем кожууну» муниципалдыг районнуң бо Уставы (мооң ыңай – Устав) болза, муниципалдыг районнуң тус чер бот-башкарылгазының органнарын, муниципалдыг районнуң тус чер бот-башкарылгазының соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижилерин организастаар база оларның ажыл-чорудулгазын аайлап таарыштырар, а ол ышкаш муниципалдыг районнуң девискээринге экономиктиг, өнчү, чер болгаш өске-даа харылзааларны тургузуп турар тус черниң кол нормативтиг эрге-хоойлу актызы болур. Уставтың дүрүмнери муниципалдыг районнуң девискээринде туруп турар азы ажылдап турар бүгү юридиктиг организацияларга, оларның организас-эрге-хоойлу хевирлеринден хамаарылга чокка, а ол ышкаш хууда кижилерге база оларның каттыжыышкыннарынга албан күүселделиг болур. Тус чер бот-башкарылга органнарының болгаш тус чер бот-башкарылгазының соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижилериниң муниципалдыг районнуң девискээринге хүлээп алганы өске нормативтиг эрге-хоойлу актылары бо Уставтың дүрүмнери-биле чөрүшкек туруп болбас.

Бо Устав Россия Федерациязының Конституциязынга, Тыва Республиканың Конституциязынга, Федералдыг хоойлуларга, Тыва Республиканың хоойлуларынга дүүштүр тус чер бот-башкарылга органнарының бот-боттарының аразында болгаш чурттакчы чон-биле удур-дедир харылзааларында ажыл-чорудулганы организастаарының кол нормаларын тургузуп турар.

Бо Устав төлээлекчи болгаш күүсекчи органнарны хевирлеп тургузарының талазы-биле харылзаа-хамаарылгаларны, оларның составын, бүрүн эргелерин, ажылчорудулгазының материалдыг болгаш эргехоойлу үндезиннерин, харыысалгазын, а ол ышкаш чурттакчы чоннуң эрге-ажыктарынга ук органнарның болур-чогуур ажылын тодарадып турар өске-даа харылзаа-хамаарылгаларны таарыштырып турар.

Уставты Тыва Республиканың Каа-Хем кожууннуң Төлээлекчилер хуралы хүлээп алыр болгаш ол федералдыг хоойлуда доктааткан чурум езугаар күрүне бүрүткелин эртер.

3 чүүл. Уставтың сорулгалары болгаш соругдалдары

Бо Уставтың сорулгалары болгаш соругдалдары болза:

- хамаатыларның эргелерин болгаш эрге-ажыктарын камгалаары;
- тус чер бот-башкарылга органнарының соңгулдалыг чоруун болгаш дорт демократияның өске-даа хевирлерин таварыштыр чурттакчы бүрүзүнге ниити айтырыгларның шиитпирлээшкинине киржир арганы тургузары;
- тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи болгаш күүсекчи органнарының бүрүн эргелерин аңгылаары, оларның кады ажылдажылгазын организастаары;
- тус чер бот-башкарылга органнарының чурттакчы чоннуң контролюнга турары;
- ниитилел-политиктиг амыдыралдың айтырыгларынга чурттакчы чоннуң идепкейлиин бедидери;
- чурттакчыларның чаагай амыдыралын бедидеринге социал-экономиктиг байдалдарны тургузары;
- девискээрге корум-чурумну быжыглаары;
- төөгүлүг болгаш тус черниң езучаңчылдарын кадагалаары;
- чогумчалыг экологтуг байдалды тургузары.

4 чүүл. Муниципалдыг район болгаш ооң эрге-байдалы

1. 1923 чылдың сентябрь 20-де ТАР-ның Улуг Хуралы Салчак кожуунун тургускан, 1929 чылдың күзүнүнде Биче Хуралдың Президиуму чурттакчы чоннуң саналоналын өөренип көргеш, Салчак кожуунун Каа-Хем кожууну кылдыр эде адаан.

2. Тыва Республиканың Каа-Хем муниципалдыг району болза бот-тускайлаң муниципалдыг район болур болгаш өске муниципалдыг тургузугларже кирбейн турар.

3. Каа-Хем муниципалдыг районнуң эрге-байдалын Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың конституциялары-биле, Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хоойлуларыбиле, бо Устав-биле тодарадыр.

5 чүүл. Каа-Хем муниципалдыг районнуң ылгавыр демдектери

1. Каа-Хем муниципалдыг район бодунуң ылгавыр демдектерлиг: төөгүлүг, национал болгаш тус черниң езу-чаңчылдарын көргүзүп турар сүлделиг, туктуг.

2. Каа-Хем муниципалдыг районнуң сүлдези болза, сарыг кол өңде дуюу-биле хаядан алмаз ушта шаап турар эликтиң дүрзүзү болур, солагай кеззэнде арга-арыгның туугай чуруу, адаанда – хемнер, үстүнде – меңгилиг даглар. Дүрзүнү дээрбек иштинче киирген болгаш улуг диаметрлиг дээрбек-биле хаажылаан, ооң иштиниң солагай кеззэнде кызыл-тас сывын чуруп көргүскен (№1 капсырылга).

Сүлдениң адаанда «Кадак» деп чаңчылчаан кожаада «Каа-Хем кожуун» деп ак бижимел бар, үстүкү кеззэнде ийи дээрбекти «Тыва» деп бижимел каттышкан турар.

Хемнерниң болгаш арга-арыгның чуруу көк өңнүг, эликтиң болгаш хаяның - хүрең, арга-арыгның – ногаан.

3. Каа-Хем муниципалдыг районнуң тугу туктуң бажындан адаанче диагональ аайы-биле баткан, ак дилиндек-биле хаажылаан көк дилиндектиг дөрт-булуңчук пөс болур. Туктуң үстүкү кеззэ көк, адаа сарыг өңнүг. Туктуң өңү ак-көк тайганы, Енисей хемни, сарыг өң чаңчылчаан буддий шажын-чүдүлгениң өңүн символчудуп турар.

Туктуң талаларының хамааржылгазы 1:2.

Ак-көк диагональдың калбаа узун дургаарынга хамаарыштыр 1:5.

Диагональдың ак хаажызының калбаа диагональга хамаарыштыр 1:3.

6 чүүл. Каа-Хем муниципалдыг районнуң кызыгаары

1. Каа-Хем муниципалдыг районнуң девискээрин Тожу, Кызыл, Таңды, Тес-Хем, Эрзин муниципалдыг районнар-биле, Моол Арат Республика-биле кызыгаарланчып чыдар 2572604 га шөлдүг черлер тургузуп турар.

Муниципалдыг районнуң эрге-чагырга төвү Сарыг-Сеп суур болур.

Каа-Хем муниципалдыг районнуң картографтыг чурумалын болгаш кызыгаарының схемазын кошкан (№2 капсырылга).

2. Каа-Хем муниципалдыг районнуң кызыгаарының өскертилгезин бүгүниитиниң референдумунга чурттакчы чоннуң болгаш тус чер бот-башкарылга органнарының үзел-бодалын барымдаалап, Тыва Республиканың хоойлузу-биле боттандырар болгаш ону тус чер бот-башкарылга органнарының шиитпирлери-биле долдурар.

7 чүүл. Каа-Хем муниципалдыг районнуң административтиг девискээр тургузуу

1. Каа-Хем муниципалдыг районнуң кызыгаарынче дараазында көдээ чурттакчылыг черлер кирип турар: Суг-Бажы, Бүрен-Хем, Кундустуг, Бояровка, Мерген суур-биле кады Сарыг-Сеп, Дерзиг-Аксы, Бүрен-Аксы, Эржей болгаш Үжеп-Аксы суурлар-биле кады Сизим, Көк-Хаак, Авыйган суур-биле кады Бүрен-Бай-Хаак, Ильинка.

2. Административтиг девискээр тургузуунуң нормативтиг эрге-хоойлулуг таарыштырылгазын Россия Федерациязының Конституциязынга, Тыва Республиканың Конституциязынга, федералдыг хоойлуларга болгаш Тыва Республиканың хоойлуларынга дүүштүр боттандырар.

2 ЭГЕ
Муниципалдыг районнуң тус чер бот-башкарылгазы

8 чүүл. Муниципалдыг районнуң тус чер ужур-дузалыг айтырыглары

1. Каа-Хем муниципалдыг районнуң тус чер ужур-дузалыг айтырыгларынга дараазында айтырыглар хамааржыр:

1) бюджетти хевирлээри, бадылаары, күүседири, ук бюджеттиң күүселдезин контрольдаары;

2) муниципалдыг районнуң тус чер үндүрүглерин болгаш чыылдаларын тургузары, өскертири болгаш күш чок болдурары;

3) муниципалдыг өнчүде турар эт-хөреңгини эдилээри, ажыглаары болгаш чагырары;

4) федералдыг болгаш регионалдыг ужур-уткалыг ниити ажыглалдың автомобиль оруктарын, көвүрүглерни болгаш транспорттуң өске-даа инженер дериглерин санаваска, чурттакчылыг черлер аразында ниити ажыглалдың автомобиль оруктарын, көвүрүглерни болгаш муниципалдыг районнуң кызыгаарының иштинде чурттакчылыг черлерниң кызыгаарындан дашкаар турар транспорттуң өске-даа инженер дериглерин ажаап-тежээри болгаш тудары;

5) девискээрге онза байдалдарны чайладырынга, ооң уржуктарын узуткаарынга киржири;

6) хөй-ниитиниң корум-чурум камгалалын организастаары;

7) долгандыр хүрээлелди камгалаарының талазы-биле суурлар аразы бүдүшынарлыг хемчеглерни организастаары;

8) күрүне эрге-чагыргазының федералдыг органнарының экологтуг контролюнда турар объектилерден аңгыда, муниципалдыг районнуң девискээринде турар бүдүрүлге болгаш социал утка-шынарлыг объектилерге экологтуг контрольду организастаары болгаш боттандырары;

9) Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнарының бүрүн эргелеринге хамаарыштырган өөредилге чорудулгазының саң-хөө хандырылгазының талазы-биле бүрүн эргелерни санаваска, кол ниити-өөредилге программаларының талазы-биле ниити-чедингир болгаш халас ниити эге, кол ниити, ортумак (долу) ниити өөредилгени бээрин организастаары; немелде өөредилгени болгаш ниити-чедингир халас школа бетиниң өөредилгезин бээрин организастаары, а ол ышкаш дыштанылгалар үезинде ургларның дыштанылгазын организастаары;

10) муниципалдыг районнуң девискээринге эмчиниң дүрген дузазын (санитарлыг авиация эмчи дузазындан аңгыда); амбулатор-поликлиниктиг болгаш эмнелге албан черлеринге баштайгы эмчи-санитарлыг дузаны, а ол ышкаш иштиг херээженнерге, божуп турар болгаш божаан херээженнерге эмчи дузазын чедирерин организастаары;

11) азырал-каракталболгаш ажаал-тежээлде;

12) амыдырал болгаш үлетпүр боксагының ажыглалын база болбаазырадылгазын организастаары;

13) суурлар аразында девискээрлерниң черлерин зона аайы-биле девискээрлерге чарары, муниципалдыг хереглелге суурлар аразында девискээрлерниң чер участоктарын хавырары, ооң иштинде садып алыр арга-биле, суурлар аразында девискээрлер черлериниң ажыглалынга чер контролюн боттандырары, чер тургузуу болгаш кода-хоорай тургузуу саавырының кадастрын чорудары;

14) чурттакчылыг черлерниң архив фондуларының кадагалалы-биле катай муниципалдыг архивти хевирлээри болгаш ажаап-тежээри;

15) суурлар аразында хөөржүдүлге черлерин ажаап-тежээри, орнукшудулга ачы-дузазын организастаары;

16) муниципалдыг районнуң составынче кирип турар чурттакчылыг черлерни харылзааның, ниитиниң чемненилгезиниң, садыгның болгаш амыдырал-хандырылганың ачы-дузазы-биле хандырарынга байдалдарны тургузары;

17) чурттакчылыг черлерниң библиотека-биле хандырылгазын организастаары (библиотека коллекторунуң ачы-дузазы-биле хандырары);

18) муниципалдыг районнуң бюджединиң акша-хөреңгилериниң күсели-биле муниципалдыг районнуң составынче кирип турар чурттакчылыг черлерниң бюджет-биле хандыртынылгазының деңнелин деңнээри.

2. Тус чер бот-башкарылгазының органнары өске муниципалдыг тургузугларның тус чер бот-башкарылга органнарының, Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнарының харыылаар айтырыгларынга хамаарыштырбаан болгаш федералдыг хоойлулар болгаш Тыва Республиканың хоойлулары-биле оларның харыылаар айтырыгларындан ужулбаан өске айтырыгларны чүгле бодунуң материалдыг курлавырлары болгаш саң-хөө хөреңгилери барда (федералдыг бюджеттен болгаш Тыва Республиканың бюджединден көргүзүп турар субвенциялардан болгаш дотациялардан аңгыда) шиитпирлээр эргелиг.

3. Муниципалдыг районнуң составынче кирип түрар чамдык чурттакчылыг черлерниң тус чер бот-башкарылга органнары тус чер бот-башкарылгазының органнары-биле ук чурттакчылыг черлерниң бюджеттеринден муниципалдыг районнуң бюджединге көргүзүп турар субвенцияларның күсели-биле боттарының бүрүн эргелериниң кезик-чамдыызының боттандырыышкынын оларга дамчыдарының дугайында дугуржулгаларны чарар эргелиг.

Тус чер бот-башкарылгазының органнары муниципалдыг районнуң составынче кирип турар чамдык чурттакчылыг черлерниң тус чер бот-башкарылга органнары-биле муниципалдыг бюджеттен хамаарышкан чурттакчылыг черлерниң бюджеттеринге көргүзүп турар субвенцияларның күсели-биле боттарының бүрүн эргелериниң кезик-чамдыызының боттандырыышкынын оларга дамчыдарының дугайында дугуржулгаларны чарар эргелиг.

Айыттынган дугуржулгаларны тодаргай хуусаага чарар, оларның хөделир күжүнүң үндезиннерин база оларны соксадырының, ооң иштинде хуусаа бетинде соксадырының чурумун тургузуп турар чүүлдерлиг, дамчыдып берип турар бүрүн эргелерни боттандырарынга эргежок чугула субвенцияларның чыл санында хемчээлин тодарадыр чурумнуг, а ол ышкаш дугуржулгаларны күүсетпээни дээш саң-хөө хемчеглерин онаары көрдүнген чүүлдерлиг болур ужурлуг.

9 чүүл. Тус чер ужур-дузалыг айтырыгларны шиитпирлээриниң талазы-биле тус чер бот-башкарылга органнарының бүрүн эргелери

1. Тус чер ужур-дузалыг айтырыгларны шиитпирлээр сорулга-биле муниципалдыг тургузугнуң тус чер бот-башкарылга органнары дараазында бүрүн эргелерни эдилеп турар:

1) муниципалдыг районнуң уставын хүлээп алыры болгаш ынаар өскерилгелерни база немелделерни киирери, муниципалдыг эрге-хоойлу актыларын үндүрери;

2) муниципалдыг районнуң албан езузунуң символдарын тургузары;

3) муниципалдыг бүдүрүлгелерни болгаш албан черлерин тургузары, муниципалдыг албан черлерин акшаландырары, муниципалдыг чагыгны хевирлээри болгаш киирери;

4) муниципалдыг бүдүрүлгелерниң болгаш албан черлериниң көргүзүп турары ачы-дузазынга тарифтерни доктаадыры, бир эвес оон өске чүүл федералдыг хоойлуларда көрдүнмээн болза;

5) муниципалдыг соңгулдаларның, тус черниң референдумунуң, депутатты, тус чер бот-башкарылгазының соңгулдалыг органының кежигүнүн дедир кыйгыртырының талазы-биле бадылаашкыннын, муниципалдыг районнуң кызыгаарын өскертириниң, муниципалдыг районну эде тургузарының айтырыгларының талазы-биле бадылаашкынның белеткелиниң болгаш эрттирилгезиниң организастыг болгаш материал-техниктиг хандырылгазы;

6) муниципалдыг районнуң комплекстиг социал-экономиктиг хөгжүлде планнарын болгаш программаларын хүлээп алыры, оларның күүселдезин организастаары, а ол ышкаш муниципалдыг районнуң экономиказының болгаш социал адырының байдалын көргүзүп турар статистиктиг көргүзүглерниң чыылдазын организастаары болгаш айыттынган сан-медээни күрүне эрге-чагырга органнарынга Россия Федерациязының Чазааның доктаатканы чурум езугаар киирери;

7) муниципалдыг эрге-хоойлу актыларын, албанның өске-даа информациязын парлаары-биле массалыг информацияның парлалга чепсээн үндезилээри;

8) федералдыг хоойлуларга дүүштүр делегей болгаш даштыкы экономиктиг харылзааларны боттандырары.

2. Тус чер бот-башкарылгазының органнары районнуң тус чер ужур- дузалыг айтырыгларын шиитпирлээр сорулга-биле хөй-ниитиниң социал ужур-дузалыг ажылдарынга хамаатыларны эки тура үндезинге хаара тудар дугайында шиитпир үндүрер эргелиг.

Социал ужур-дузалыг ажылдарга чүгле тускай профессионал белеткел негевес ажылдарны хамаарыштырган туруп болур.

Социал ужур-дузалыг ажылдарның күүселдезинге назы четкен күш-ажыл кылып шыдаар хамаатыларны оларның кол ажылындан азы өөредилгезинден хостуг үезинде халас үндезинге үш айда бирден хөй эвес удаа хаара туткан туруп болур. Ооң-биле кады социал ужур-дузалыг ажылдарның үргүлчүлелдии соксаал чокка дөрт шактан хөй болбас ужурлуг.

3. Хамааты камгалалының болгаш муниципалдыг районнуң чурттакчы чонун база девискээрин терроризмден камгалаарының талазы-биле хемчеглерни организастаары болгаш боттандырары.

4. Муниципалдыг районнуң девискээринге тус чер ужур-дузалыг эмнелге-кадыкшыдылга черлерин болгаш курорттарны тургузары, сайзырадыры болгаш оларның камгалалын хандырары.

5. Суг объектилеринге кижилерниң айыыл чок чоруун хандырарының, оларның амы-тынын болгаш кадыын камгалаарының талазы-биле хемчеглерни боттандырары.

6. Муниципалдыг районнуң девискээринде турар муниципалдыг бүдүрүлгелерниң болгаш албан черлериниң мобилизастыг белеткелиниң талазы-биле хемчеглерни организастаары болгаш оларны күүседири.

3 ЭГЕ
Тус чер бот-башкарылгазының органнарынга күрүнеңиң чамдык бүрүн эргелерин үзүп бээри

10 чүүл. Тус чер бот-башкарылгазының органнарынга күрүнеңиң чамдык бүрүн эргелерин үзүп бээриниң чуруму

1. Федералдыг хоойлу езугаар тус чер ужур-дузалыг айтырыгларга хамаарыштырбаан айтырыглар талазы-биле тус чер бот-башкарылга органнарының федералдыг хоойлулар-биле база Тыва Республиканың хоойлулары-биле доктаадып тургусканы бүрүн эргелери болза, боттандырары-биле тус чер бот-башкарылгазынга дамчыдып берип турар күрүнеңиң чамдык бүрүн эргелери болур.

2. Тус чер бот-башкарылгазының органнарынга Россия Федерациязының күрүнеңиң чамдык бүрүн эргелерин үзүп бээрин федералдыг хоойлулар-биле, Тыва Республиканың тускай күрүне бүрүн эргелери-биле – Тыва Республиканың хоойлулары-биле боттандырар. Өске нормативтиг эрге-хоойлу актылары-биле тус чер бот-башкарылгазының органнарынга күрүнеңиң чамдык бүрүн эргелерин үзүп бээрин болдурбас.

Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың кады харыылаар чүүлдериниң талазы-биле тус чер бот-башкарылгазының органнарынга күрүнеңиң чамдык бүрүн эргелерин Тыва Республиканың хоойлулары-биле, бир эвес ындыг чүүл федералдыг хоойлуларга чөрүшкек эвес болза, үзүп берип болур.

3. Каа-Хем муниципалдыг районнуң тус чер бот-башкарылгазының органнары күрүнеңиң чамдык бүрүн эргелериниң күүселдези дээш харыысалганы ол сорулгаларга үндүрүп берген материалдыг курлавырларның болгаш саң-хөө хөреңгилериниң иштинге хүлээнир.

11 чүүл. Күрүнеңиң чамдык бүрүн эргелерин тус чер бот-башкарылга органнарының боттандырып турарынга күрүне контролю

1. Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнары күрүнеңиң чамдык бүрүн эргелерин тус чер бот-башкарылга органнарының боттандырып турарынга, а ол ышкаш ук сорулгаларга үндүрүп берген материалдыг курлавырларның болгаш саң-хөө хөреңгилериниң ажыглалынга контрольду боттандырар.

4 ЭГЕ
Тус чер бот-башкарылгазын чурттакчы чоннуң дорт боттандырарының болгаш тус чер бот-башкарылгазының боттандырылгазынга чурттакчы чоннуң киржилгезиниң хевирлери

12 чүүл. Тус черниң референдуму

Тус чер ужур-дузалыг айтырыгларны чурттакчы чоннуң дорт шиитпирлээрин болдурар сорулга-биле тус черниң референдумун эрттирер.

2. Тус черниң референдумун муниципалдыг районнуң бүгү девискээринге эрттирип болур.

3. Тус черниң референдумун эрттиреринiң дугайында шиитпирни Каа-Хем муниципалдыг районнуң Төлээлекчилер хуралы:

1) тус черниң референдумунга киржир эргелиг Россия Федерациязының хамаатыларының идип үндүрген эгелээшкини-биле;

2) уставтарында соңгулдаларга азы референдумнарга киржилгени быжыглаан болгаш федералдыг хоойлуда доктааткан чурум-биле база хуусааларда бүрүткеткен соңгулда каттыжыышкыннарының, өскедаа хөй-ниити каттыжыышкыннарының идип үндүрген эгелээшкини-биле;

3) Каа-Хем муниципалдыг районнуң Төлээлекчилер хуралының болгаш чагырга даргазының кады идип үндүрген эгелээшкини-биле үндүрер.

4. Хамаатыларның, бо чүүлдүң 3 кезээниң 2 пунктузунда айыттынган соңгулда каттыжыышкыннарының, өске-даа хөйниити каттыжыышкыннарының эгелээшкини-биле тус чер референдумун эрттиреринiң негелдези болза, ук эгелээшкинни деткиири-биле хол үжүүн чыыры болур, ооң саны федералдыг хоойлуга дүүштүр муниципалдыг тургузугнуң девискээринде бүрүткеткен референдум киржикчилериниң санындан 5 хуудан эвээш эвес болур ужурлуг.

Хамаатыларның, бо чүүлдүң 3 кезээниң 2 пунктузунда айыттынган соңгулда каттыжыышкыннарының, өске-даа хөйниити каттыжыышкыннарының идип үндүргени референдум эрттиреринiң дугайында эгелээшкинин федералдыг хоойлунуң болгаш аңаа дүүштүр хүлээп алдынган Тыва Республиканың хоойлузунуң доктаадып тургусканы чурум езугаар долдурар.

Каа-Хем муниципалдыг районнуң Төлээлекчилер хуралының болгаш чагырга даргазының кады идип үндүрген референдум эрттиреринiң дугайында эгелээшкинин Каа-Хем муниципалдыг районнуң Төлээлекчилер хуралының болгаш чагырга даргазының эрге-хоойлу актылары-биле долдурар.

5. Төлээлекчилер хуралы тус чер рефендумун Төлээлекчилер хуралынга тус чер референдумун эрттиреринiң эгелээшкинин идип үндүргенiниң дугайында документилерни киирген хүнден 30 хонуктуң дургузунда чарлаар хүлээлгелиг.

Бир эвес Төлээлекчилер хуралы тус чер референдумун доктааткан хуусааларда чарлаваан таварылгада, референдумну хамаатыларның, соңгулда каттыжыышкыннарының, Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнарының азы прокурорнуң кыйгырыынга үндезилеп суд чарлаар. Бир эвес тус чер референдумун суд чарлаан таварылгада, тус чер референдумун соңгулда комиссиязы организастаар, а тус чер референдумунуң эрттирилгезиниң хандырылгазын Тыва Республиканың Чазаа боттандырар.

6. Чурттап турар чери Каа-Хем муниципалдыг районнуң кызыгаарының иштинде турар Россия Федерациязының хамаатылары тус чер референдумунга киржир эргелиг. Россия Федерациязының хамаатылары тус чер референдумунга бүгү-ниити дең болгаш тура-соруктуң дорт илередиишкининiң үндезининге чажыды-биле бадылап киржир.

Бадылаашкынның түңнелдерин болгаш тус чер референдумунга хүлээп алган шиитпирни албан езузу-биле парлаар (чонга чарлаар).

7. Тус чер референдумунга хүлээп алган шиитпир Каа-Хем муниципалдыг районнуң девискээринге албан күүселделиг болгаш күрүне эрге-чагыргазының кандыг-бир органнарындан, оларның албан-дужаалдыг кижилеринден азы тус чер бот-башкарылгазының органнарындан бадыткал хереглевес.

8. Тус чер бот-башкарылгазының органнары тус чер референдумунга хүлээп алган шиитпирниң күүселдезин бо Устав-биле тодараткан оларның аразында бүрүн эргелер аңгылаашкынынга дүүштүр хандырар.

9. Тус чер референдумун эрттиреринiң дугайында шиитпирни, а ол ышкаш тус чер референдумунга хүлээп алган шиитпирни хамаатылар, тус чер бот-башкарылгазының органнары, прокурор, федералдыг хоойлубиле төлээлеткен Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының органнары суд чуруму-биле хомудап болур.

10. Хамаатыларның тус чер референдумунга киржир эргезиниң магадылалдарын федералдыг хоойлу-биле доктаадып тургузар, тус чер референдумун белеткээриниң болгаш эрттиреринiң чурумун Тыва Республиканың хоойлузу таарыштырар.

13 чүүл. Муниципалдыг соңгулдалар

1. Каа-Хем муниципалдыг районнуң девискээринге Төлээлекчилер хуралының депутаттарын бүгү-ниити дең болгаш дорт соңгулда эргезиниң үндезининге чажыдыбиле бадылап соңгуур сорулга-биле муниципалдыг соңгулдаларны чорудар.

2. Көдээ чурттакчылыг черлерге муниципалдыг соңгулдаларны Төлээлекчилер хуралы федералдыг хоойлуларда болгаш Тыва Республиканың хоойлуларында көрдүнген хуусааларда чарлаар. Федералдыг хоойлуда доктааткан таварылгаларда, муниципалдыг соңгулдаларны муниципалдыг тургузугнуң хамаарышкан соңгулда комиссиязы азы суд чарлаар.

3. Муниципалдыг соңгулдаларны эрттирип турда хамаатыларның соңгулда эргелериниң магадылалдарын, муниципалдыг соңгулдаларны чарлаарының, белеткээриниң, эрттиреринiң база ооң түңнелдерин үндүреринiң чурумун федералдыг хоойлу болгаш аңаа дүүштүр хүлээп алдынган Тыва Республиканың хоойлузу доктаадып тургузар.

4. Муниципалдыг соңгулдаларның түңнелдерин массалыг информация чепсектеринге албан езузу-биле парлаар (районнуң стендилеринге азар).

14 чүүл. Депутатты дедир кыйгыртырының талазы-биле бадылаашкын

1. Депутатты дедир кыйгыртырының талазы-биле бадылаашкынны чурттакчы чоннуң эгелээшкини-биле федералдыг хоойлуда болгаш аңаа дүүштүр хүлээп алдынган Тыва Республиканың хоойлузунда тус чер референдумун эрттиреринге доктаадып тургускан чурум езугаар, ук федералдыг хоойлуда көрдүнген онзагай чүүлдерни барымдаалап чорудар.

2. Депутатты дедир кыйгыртырынга үндезиннерни база дедир кыйгыртылга чорудулгазын бо Устав доктаадыр.

Депутатты дедир кыйгыртырынга чүгле ооң хоойлу-дүрүмге удур тодаргай хөделиишкиннери азы хөделиишкин кылбааны, бир эвес ону суд чуруму-биле бадыткаан таварылгада, үндезин болур.

Депутатты дедир кыйгыртырының чорудулгазы депутатка соңгукчуларның мурнунга дедир кыйгыртылгага үндезин шынарлыг кылдыр идип үндүрген байдалдар-биле холбашкан тайылбыр бээр арганы хандырар ужурлуг. Бир эвес дедир кыйгыртылга дээш соңгулда округунда бүрүткеткен соңгукчуларның чартыындан эвээш эвези бадылаан болза, депутатты дедир кыйгыртырган деп санаар.

3. Депутатты дедир кыйгыртырының талазы-биле бадылаашкынның түңнелдерин, хүлээп алдынган шиитпирлерни албан езузу-биле парлаар.

15 чүүл. Хөйнүң дыңнаашкыннары

1. Тус чер ужур-дузалыг айтырыгларның талазы-биле муниципалдыг эрге-хоойлу актыларының төлевилелдерин муниципалдыг районнуң чурттакчыларының, Төлээлекчилер хуралының киржилгезибиле сайгарып чугаалажыры-биле хөйнүң дыңнаашкыннарын чорудуп болур.

2. Хөйнүң дыңнаашкыннарын чурттакчы чоннуң, Төлээлекчилер хуралының эгелээшкини-биле чорудар.

Чурттакчы чоннуң азы Төлээлекчилер хуралының эгелээшкини-биле чорудуп турар хөйнүң дыңнаашкыннарын Төлээлекчилер хуралы чарлаар.

3. Хөйнүң дыңнаашкыннарынче:

1) муниципалдыг районнуң уставының төлевилелин, а ол ышкаш ук уставка өскерилгелер болгаш немелделер киирериниң дугайында муниципалдыг эрге-хоойлу актызының төлевилелин;

2) тус чер бюджединиң төлевилелин болгаш ооң күүселдезиниң дугайында отчетту;

3) муниципалдыг районнуң хөгжүлде планнарының болгаш программаларының төлевилелдерин;

4) муниципалдыг районну эде тургузарының дугайында айтырыгларны киирер.

4. Хөйнүң дыңнаашкыннарын организастаарының болгаш эрттиреринiң чурумун бо Устав азы Төлээлекчилер хуралының нормативтиг эрге-хоойлу актылары тодарадыр болгаш аңаа хөйнүң дыңнаашкыннарының эртер черииниң болгаш үезиниң дугайында чурттакчыларга баш бурунгаар дыңнадырын, муниципалдыг эрге-хоойлу актызының төлевилели-биле баш бурунгааргы таныштырылганы, хөйнүң дыңнаашкыннарынга чурттакчыларның киржилгезин хандырып турар өске-даа хемчеглерни, хөйнүң дыңнаашкыннарының түңнелдерин парлаарын (чонга чарлаарын) көрген турар ужурлуг.

16 чүүл. Хамаатылар хуралы

1. Тус чер ужур-дузалыг айтырыгларны сайгарып чугаалажыры, тус чер бот-башкарылга органнарының болгаш тус чер бот-башкарылгазының албан-дужаалдыг кижилериниң ажыл-чорудулгазының дугайын чурттакчы чонга дыңнадыры-биле хамаатылар хуралын эрттирип болур.

2. Хамаатылар хуралын чурттакчы чоннуң, Төлээлекчилер хуралының эгелээшкини-биле, а ол ышкаш бо Уставта көрдүнген таварылгаларда эрттирип болур.

Төлээлекчилер хуралының эгелээшкини-биле эрттирип турар хамаатылар хуралын Төлээлекчилер хуралы чыылдырар.

Чурттакчы чоннуң эгелээшкини-биле эрттирип турар хамаатылар хуралын бо Уставта көрдүнген чурум езугаар Төлээлекчилер хуралы чыылдырар.

3. Хамаатылар хуралы тус чер бот-башкарылга органнарынга болгаш тус чер бот-башкарылгазының албан-дужаалдыг кижилеринге кыйгырыг хүлээп ап, а ол ышкаш тус чер бот-башкарылга органнары болгаш тус чер бот-башкарылгазының албан-дужаалдыг кижилери-биле харылзааларга хамаатыларның хуралын төлээлээр кижилерни соңгуп болур.

4. Хамаатылар хуралынга хүлээп алган кыйгырыгларны кыйгырыгларда айыттынган айтырыгларны шиитпирлээри оларның харыылаар айтырыгларынга хамааржыр тус чер бот-башкарылга органнары болгаш тус чер бот-башкарылгазының албан-дужаалдыг кижилери ыяап-ла сайгарар, оларга бижимел харыыны бээр.

5. Хамаатылар хуралын чарлаарының болгаш эрттиреринiң чурумун, а ол ышкаш хамаатылар хуралының бүрүн эргелерин федералдыг хоойлу, бо Устав азы Төлээлекчилер хуралының нормативтиг эрге-хоойлу актылары тодарадыр.

6. Хамаатылар хуралының түңнелдерин албан езузу-биле парлаар (чонга чарлаар).

17 чүүл. Хамаатыларның тус чер бот-башкарылга органнарынга бараалгаары

1. Хамаатылар тус чер бот-башкарылга органнарынга амы-хууда болгаш коллективтиг бараалгаар эргелиг.

2. Тус чер бот-башкарылгазының албан-дужаалдыг кижилери хамаатыларның бараалгалының алыс утказынга хамаарыштыр бижимел харыыны тус чер бот-башкарылга органнарынга бир айның дургузунда бээр хүлээлгелиг.

3. Хамаатыларның тус чер бот-башкарылга органнарынга бараалгалын сайгарып көөрүнүң чурумун болгаш хуусааларын Тыва Республиканың хоойлулары болгаш аңаа дүүштүр хүлээп алдынган Төлээлекчилер хуралының нормативтиг эрге-хоойлу актылары доктаадыр.

4. Хамаатыларның тус чер бот-башкарылга органнарынга бараалгалын сайгарып көөрүнүң чурумун болгаш хуусааларын тус чер бот-башкарылгазының албан-дужаалдыг кижизиниң хажытканы дээш Тыва Республиканың хоойлузунда административтиг харыысалганы доктаадып тургускан.

5 ЭГЕ
Тус чер бот-башкарылгазының органнары болгаш тус чер бот-башкарылгазының албан-дужаалдыг кижилери

18 чүүл. Тус чер бот-башкарылгазының органнары

1. Каа-Хем муниципалдыг районнуң тус чер бот-башкарылга органнарының структуразынче:

1) Төлээлекчилер хуралы;

2) муниципалдыг тургузугнуң Баштыңы;

3) муниципалдыг районнуң чагыргазы (күүседикчи - айтыышкын берикчизи орган) кирип турар.

Бүгү органнар тус чер ужур-уткалыг айтырыгларны шиитпирлээринге бот-тускайлаң бүрүн эргелерлиг.

2. Тус чер бот-башкарылга органнарын хевирлеп тургузарының чурумун, оларның бүрүн эргелериниң хуусаазын, отчеттуун, контрольдуун; а ол ышкаш айыттынган органнарның ажыл-чорудулгазының организациязы-биле холбашкан өске-даа айтырыгларны бо Устав-биле тодарадыр.

3. Тус чер бот-башкарылга органнары Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнарының системазынче кирбес.

4. Тус чер бот-башкарылга органнарының структуразының өскертилгезин чүгле бо Уставче өскерилгелер киирип боттандырар.

5. Төлээлекчилер хуралының тус чер бот-башкарылга органнарының структуразын өскертириниң дугайында шиитпири айыттынган шиитпирни хүлээп алган Төлээлекчилер хуралының бүрүн эргелериниң хуусаазының төнеринден эрте эвесте күштүг болуп кирер.

19 чүүл. Муниципалдыг тургузугнуң төлээлекчи органы

1. Төлээлекчилер Хуралы бодунуң бүрүн эргелерин депутаттарның доктааткан санындан үштүң ийизинден эвээш эвезин (көдээ чурттакчылыг черлерниң депутаттарының санындан) чоруткан таварылгада боттандырып болур.

2. Төлээлекчилер хуралы:

- чурттакчылыг черниң чурттакчы чонунуң санындан хамаарылга чокка төлээледилгениң дең нормазынга дүүштүр, ындыг норманы бо Устав доктаадыр болгаш ооң саны муниципалдыг көдээ чурттакчылыг черниң төлээлекчи орган бүрүзүнден 2 депутатка дең болур, көдээ чурттакчылыг черлерниң төлээлекчи органнарының бодунуң составындан чорутканы көдээ чурттакчылыг черниң муниципалдыг тургузуунуң төлээлекчи органнарының депутаттарындан тургустунар. Төлээлекчилер хуралын бо Уставка дүүштүр хевирлеп тургузар, бир эвес хамаарышкан эгелээшкинни идип үндүрген хүнден бир чылдың дургузунда ындыг шиитпирни Каа-Хем муниципалдыг районнуң составынче кирип турар чурттакчылыг черлерниң үштүң ийизиниң төлээлекчи органнары деткээн болза. Хевирлеп тургузарының дугайында эгелээшкини Төлээлекчилер хуралының шиитпири-биле долдурар. Шиитпирге чурттакчылыг черлерниң төлээлекчи органнарының депутаттарының санындан районнуң Төлээлекчилер хуралынга саналдап турар төлээледилге нормазын, а ол ышкаш айыттынган чурумга дүүштүр хевирлеп тургустунган Төлээлекчилер хуралының ажылдап эгелээриниң хүнүн айтыр. Ук органның ажылдап эгелээриниң хүнү мооң мурнунда хевирлеп тургустунган районнуң Төлээлекчилер хуралының хуусаазының төнер хүнүнден эрте болбас ужурлуг.

Төлээлекчилер Хуралын хевирлеп тургузарын чаа чыыштың Төлээлекчилер хуралының ажылдап эгелээн хүнүнден бир айның дургузунда бо Уставка быжыглаар.

3. Каа-Хем муниципалдыг районнуң Төлээлекчилер хуралының депутаттарының санын бо Устав-биле доктаадыр болгаш 22 депутатка дең болур.

4. Төлээлекчилер хуралының бүрүн эргелериниң хуусаазын бо Устав-биле доктаадыр болгаш 5 чылга дең болур.

5. Каа-Хем муниципалдыг районнуң Төлээлекчилер хуралы юридиктиг организацияның эргелерин эдилээр.

6. Каа-Хем кожууннуң Төлээлекчилер хуралының шуут баш миннир айтырыгларынче:

1) муниципалдыг тургузугнуң уставын хүлээп алыры болгаш ынаар өскерилгелер болгаш немелделер киирери;

2) тус черниң бюджедин база ооң күүселдезиниң дугайында отчетту бадылаары;

3) Россия Федерациязының үндүрүглер болгаш чыылдалар дугайында хоойлужудулгазынга дүүштүр тус черниң үндүрүглерин болгаш чыылдаларын тургузары, оларны өскертири болгаш күш чок болдурары;

4) муниципалдыг районнуң хөгжүлде планнарын болгаш программаларын хүлээп алыры.

7. Төлээлекчилер хуралының тус чер үндүрүглерин болгаш чыылдаларын тургузарын, оларны өскертирин болгаш күш чок болдурарын, чарыгдалдарны тус чер бюджединиң акша-хөреңгилеринден боттандырарын көрүп турар нормативтиг эрге-хоойлу актыларын чүгле чагырга даргазының саналы-биле Төлээлекчилер хуралының сайгарылгазынче киирген туруп болур.

8. Төлээлекчилер хуралының хүлээп

алганы нормативтиг эрге-хоойлу актызын муниципалдыг районнуң Баштыңынга ат салдыртыры база хөйге чарлаттырары-биле чорудар.

9. Бо Уставка дүүштүр Төлээлекчилер хуралының ажыл-чорудулгазының организациязын муниципалдыг районнуң Баштыңы боттандырар, ол Төлээлекчилер хуралының бодунуң составындан соңгуп алганы Төлээлекчилер хуралының даргазы база болур.

10. Төлээлекчилер хуралының ажыл-чорудулгазының хандырылгазы-биле холбашкан чарыгдалдарны Россия Федерациязының бюджеттер чарыгдалдарының классификациязынга дүүштүр тус чер бюджединге аңгы одуруг-биле тускайлап көрген турар.

Төлээлекчилер хуралының болгаш депутаттарның ажыл-чорудулгазын хандырарынче угланган тус чер бюджединиң акша-хөреңгилеринден аңгыда, Төлээлекчилер хуралының азы чамдык депутаттарның (депутаттар бөлүктериниң) тус чер бюджединиң күүселдезиниң чорудулгазының үезинде ооң акша-хөреңгилерин кандыг-даа хевирге эргелеп азы аайлап-башкарарын болдурбас.

11. Төлээлекчилер хуралының бүрүн эргелерин, ону хевирлеп тургузарының чурумундан хамаарылга чокка, бир эвес суд Төлээлекчилер хуралы Россия Федерациязының Конституциязынга, федералдыг хоойлуларга, Тыва Республиканың Конституциязынга, Тыва Республиканың хоойлуларынга болгаш бо Уставка чөрүшкек нормативтиг эрге-хоойлу хүлээп алган деп тодараткан таварылгада, хуусаа бетинде соксаткан туруп болур. Төлээлекчилер хуралының бүрүн эргелерин дараазында таварылгаларда база соксаткан туруп болур:

1) айыттынган орган бодун боду тарадырының дугайында шиитпир хүлээп алганда;

2) Төлээлекчилер хуралының депутаттарының ук составының бүрүн эрге чогунуң дугайында, ооң иштинде депутаттар боттарының бүрүн эргелерин дүжүргенибиле, Тыва Республиканың Дээди судунуң шиитпири күштүг болуп киргенде;

3) муниципалдыг тургузугну эде тургускан таварылгада.

12. Төлээлекчилер хуралының бүрүн эргелери хуусаа бетинде дүшкенде, ооң депутаттарының бүрүн эргелери база хуусаа бетинде дүжер.

13. Төлээлекчилер хуралының депутаттарының бүрүн эргелери хуусаа бетинде дүшкен таварылгада, чурттакчылыг черлерниң төлээлекчи органнары бир айның дургузунда өске депутаттарны соңгааш, Төлээлекчилер хуралының составынче чорудар хүлээлгелиг.

20 чүүл. Муниципалдыг районнуң Баштыңы

1. Тыва Республиканың Каа-Хем кожуунунуң Баштыңы (моон ыңай – муниципалдыг район баштыңы) болза, муниципалдыг районнуң дээди албан-дужаалдыг кижизи болур болгаш бо Устав-биле тус чер ужур-дузалыг айтырыгларны шиитпирлээриниң талазы-биле бот-тускайлаң бүрүн эргелерлиг болур.

2. Бо Уставка дүүштүр муниципалдыг районнуң Баштыңы:

1) Төлээлекчилер хуралының бодунуң составындан соңгуттурар;

2) харын угда Төлээлекчилер хуралының даргазы база болур;

3) харын угда Тыва Республиканың Каа-Хем кожуунунуң чагырга даргазы болуп болбас.

3. Муниципалдыг районнуң Баштыңы - Төлээлекчилер хуралының даргазы бодунуң бүрүн эргелериниң иштинге:

1) өске муниципалдыг тургузугларның бот эрге-чагырга органнары-биле, Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының органнары-биле, хамаатылар, албан черлери, бүдүрүлгелер болгаш организациялар-биле харылзаа-хамаарылгаларга муниципалдыг районну төлээлээр, бүзүредилге бижик чокка муниципалдыг районнуң өмүнээзинден хөделир;

2) бо уставта доктаадып тургускан чурум езугаар Төлээлекчилер хуралының хүлээп алганы нормативтиг эрге-хоойлу актыларынга ат салыр болгаш оларны хөйге чарлаар;

3) бодунуң бүрүн эргелериниң иштинге эрге-хоойлу актыларын үндүрер;

4) Төлээлекчилер хуралының ээлчег чок хуралын чыылдырарын негээр эргелиг.

4. Муниципалдыг районнуң Баштыңы - Төлээлекчилер хуралының даргазы чурттакчы чонга база Төлээлекчилер хуралынга контрольдуг болгаш отчеттуг.

5. Муниципалдыг районнуң Баштыңы чылда чаңгыстан эвээш эвес катап чурттакчы чонга база Төлээлекчилер хуралынга бодунуң ажыл-чорудулгазының түннелдериниң талазы-биле отчетту бээр хүлээлгелиг:

1) Бодунуң ажыл-чорудулгазының дугайында отчеттуң түннелдери-биле Төлээлекчилер хуралының депутаттары муниципалдыг районнуң Баштыңынга - Төлээлекчилер хуралының даргазынга бүзүревезин илередир эргелиг;

2) Муниципалдыг районнуң Баштыңынга - Төлээлекчилер хуралының даргазынга бүзүревезиниң дугайында шиитпир, бир эвес депутаттарның доктааткан санындан үштүң ийизи бүзүревези дээш бадылаан таварылгада, муниципалдыг районнуң Баштыңының - Төлээлекчилер хуралының даргазының албан-дужаалындан доп-дораан хостаарынга чедирер.

6. Муниципалдыг районнуң Баштыңының - Төлээлекчилер хуралының даргазының бүрүн эргелери дарааазында таварылгаларда хуусаа бетинде соксаар:

1) өлгенинде;

2) бодунуң күзели-биле халашканда;

3) соңгукчулар ону дедир кыйгырткында;

4) «Россия Федерациязынга тус чер бот-башкарылгазын организастаарының ниити принциптериниң дугайында» Федералдыг хоойлуга дүүштүр ону албан-дужаалдан дүжүргенде;

5) суд ону бот-башкарнып шыдаар шинээ чок азы бот-башкарныры кызыгаарлыг деп санаанда;

6) суд ону ис чок читкен деп санаанда азы өлген деп чарлаанда;

7) аңаа хамаарыштыр судтуң буруудаткан шииткели хоойлу езугаар күштүг болуп киргенде;

8) доктаамал чурттаары-биле муниципалдыг районнуң девискээринден дашкаар үнүп чорутканда;

9) Россия Федерациязының хамаатызы болур эрге-байдалын соксатканда, Россия Федерациязының бүгү-делегей дугуржулгазының киржикчизи даштыкы күрүнениң хамаатызы болур эрге-байдалын соксатканда, ук дугуржулгага дүүштүр даштыкы күрүнениң хамаатызы тус чер бот-башкарылгазының органынга соңгудар эргелиг;

10) кадыкшылының байдалы-биле муниципалдыг тургузугнуң Баштыңының бүрүн эргелерин ооң турум боттандырар аргашинек чогун суд чуруму-биле тодаратканда;

11) муниципалдыг районнуң Баштыңы Төлээлекчилер хуралының составындан соңгуттурган болганда, Төлээлекчилер хуралының бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксатканда.

7. Муниципалдыг районнуң Баштыңының - Төлээлекчилер хуралының даргазының бүрүн эргелерин хуусаа бетинде дүжүрген таварылгада, бо Уставта доктааткан чурум езугаар эде соңгулдаларны чорудар. Бир айның дургузунда муниципалдыг районнуң составында турар хамаарышкан көдээ чурттакчылыг черлерниң төлээлекчи органы Төлээлекчилер хуралынче өске депутатты чорудар хүлээлгелиг.

21 чүүл. Тус чер чагыргазы

1. Тыва Республиканың Каа-Хем кожуунның чагырга чери (муниципалдыг районнуң күүседикчи - айтыышкын берикчизи органы) (моон ыңай – Чагырга чери) бо Устав-биле тус чер ужур-дузалыг айтырыгларны шиитпирлээриниң талазы-биле база федералдыг хоойлулар болгаш Тыва Республиканың хоойлулары-биле тус чер бот-башкарылга органнарынга дамчыдып берген күрүнениң чамдык бүрүн эргелерин боттандырарынга бүрүн эргелерни эдилээр.

Чагырга черин чагырга черининг даргазы чааскаан удуртур принцип-биле боттандырар.

Чагырга черининг даргазын 5 чыл хуусаада томуйлаар.

2. Каа-Хем кожуунның чагырга даргазының албан-дужаалынга конкурстуң түннелдери-биле чардынган керээ езугаар томуйлаттырган кижи чагырга черининг даргазы болур.

3. Чурттакчылыг черниң тус чер чагыргазының даргазы-биле керээниң негелделерин чурттакчылыг черниң Төлээлекчилер хуралынга бадылаар.

Каа-Хем кожуунның чагырга даргазының керээзиниң негелделерин Төлээлекчилер хуралы тус чер ужур-дузалыг айтырыгларны шиитпирлээриниң талазыбиле бүрүн эргелерниң боттандырылгазыбиле хамаарышкан кеззэнге бадылаар.

4.Чагырга даргазының албан-дужаалынга муниципалдыг районнуң девискээринде чурттап турар, дээди эртемниг, албан черлеринге, бүдүрүлгелерге, организацияларга удуртукчу албан-дужаалдарга 5 чылдан эвээш эвес ажылдаан стажтыг, шиитгирип чорбаан, 30 хардан аныяк эвес назылыг Россия Федерациязының хамаатызы кордап болур.

5. Чагырга даргазының албан-дужаалын ээлээринге конкурсту эрттиреринің чурумун Төлээлекчилер хуралы доктаадып тургузар. Конкурс комиссиязының кежигүннериниң ниити санын Төлээлекчилер хуралы доктаадыр.

Конкурс комиссиязын хевирлеп турда, ооң кежигүннериниң үштүң ийизин Каа-Хем муниципалдыг районнуң Төлээлекчилер хуралы, а үштүң бирин – Тыва Республиканың Чазак Даргазының саналдап киргени-биле Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга (Төлээлекчилер) палатазы томуйлаар.

6. Каа-Хем муниципалдыг районнуң чагырга даргазының албан-дужаалынга кижини Төлээлекчилер хуралы конкурс комиссиязының конкурстуң түннелдери-биле киргени кандидаттарның санындан чажыт бадылаашкынның түннелдери-биле томуйлаар.

Чагырга даргазы-биле керээни муниципалдыг районнуң Баштыңы - Төлээлекчилер хуралының даргазы чарар.

7. Чагырга чери юридиктиг организацияның эргелерин эдилээр.

8. Чагырга черининг структуразын чагырга даргазының саналдап киргени-биле Төлээлекчилер хуралы бадылаар. Чагырга черининг структуразынче тус чер чагыргазының адырлар (функционалдыг) болгаш девискээр органнары кирер.

9. Башкылаашкын, эртем болгаш өскедаа чогаадыкчы ажыл-чорудулганы санаваска, чагырга черининг даргазы сайгарлыкчы ажыл-херек чорудар эргези чок.

10. Чагырга даргазының керээ үндезининге боттандырып турар бүрүн эргелери дарааазында таварылгаларда хуусаа бетинде соксаар:

1) өлгенинде;

2) бодунуң күзели-биле халашканда;

3) Россия Федерациязының хоойлузунда көрдүнгени-биле керээни үскенде;

4) Федералдыг хоойлуга дүүштүр албан-дужаалдан дүжүргенде;

5) суд ону бот-башкарнып шыдаар шинээ чок азы бот-башкарныры кызыгаарлыг деп санаанда;

6) суд ону ис чок читкен деп санаанда азы өлген деп чарлаанда;

7) аңаа хамаарыштыр судтуң буруудаткан шииткели хоойлу езугаар күштүг болуп киргенде;

8) доктаамал чурттаары-биле муниципалдыг районнуң девискээринден дашкаар үнүп чорутканда;

9) Россия Федерациязының хамаатызы болур эрге-байдалын соксатканда, Россия Федерациязының бүгү-делегей дугуржулгазының киржикчизи даштыкы күрүнениң хамаатызы болур эрге-байдалын соксатканда, ук дугуржулгага дүүштүр даштыкы күрүнениң хамаатызы тус чер бот-башкарылгазының органынга соңгудар эргелиг;

10) Төлээлекчилер хуралының депутаттары аңаа бүзүревезин илереткен таварылгада, бир эвес ук шиитпир дээш депутаттарның доктааткан санындан үштүң ийизи бадылаан болза.

11. Чагырга даргазы-биле керээни талаларның дугурушканын езугаар азы суд чуруму-биле:

1) керээниң тус чер ужур-дузалыг айтырыгларының шиитпирлээшкини-биле хамаарышкан кеззэниң негелделерин хажытканы-биле холбаштыр Төлээлекчилер хуралының азы муниципалдыг районнуң Баштыңының - Төлээлекчилер хуралының даргазының билдириишкинингe үндезилеп;

2) федералдыг хоойлулар болгаш Тыва Республиканың хоойлулары-биле тус чер бот-башкарылга органнарынга дамчыдып берген күрүнениң чамдык бүрүн эргелериниң боттандырылгазы-биле хамаарышкан кеззэниң негелделерин хажытканыбиле холбаштыр – Тыва Республиканың Чазак Даргазы;

3) керээниң негелделерин Төлээлекчилер хуралы, муниципалдыг районнуң Баштыңы - Төлээлекчилер хуралының даргазы болгаш Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнары хажытканы-биле холбаштыр – чагырга даргазы үзер.

4. Керээни хуусаа бетинде үскен таварылгада Төлээлекчилер хуралы бир айның дургузунда конкурс комиссиязының дугайында дүрүмде болгаш бо Уставта көрдүнген негелделер-биле чагырга даргазының албан-дужаалынга чаа томуйлаашкынны чорудар.

Чагырга даргазы чурттакчы чонга, Төлээлекчилер хуралынга отчеттуг. Муниципалдыг районнуң чагырга даргазының бүрүн эргелери ооң албан-дужаалга кирген хүнүнден эгелээш, чаа томуйлаткан чагырга даргазының албан-дужаалче кирген хүнүнде соксаар.

22 чүүл. Муниципалдыг районнуң Төлээлекчилер хуралының бүрүн эргелери

Төлээлекчилер хуралының шуут баш миннир айтырыгларынче:

- муниципалдыг тургузугнуң уставын хүлээп алыры болгаш ынаар өскерилгелер болгаш немелделер киирери;

- тус черниң бюджедин база чагырга даргазының киргени-биле ооң күүселдезининг дугайында отчетту бадылаары;

- Россия Федерациязының үндүрүглер болгаш чыылдалар дугайында хоойлужудулгазынга дүүштүр тус черниң үндүрүглерин болгаш чыылдаларын тургузары, оларны өскертири болгаш күш чок болдурары, хамаатыларның чамдык категорияларынга чиигелделерни болгаш артыкшылдыг эргени тургузары;

- социал-экономиктиг хөгжүлде планнарын болгаш программаларын, экологтуг программаларны, кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демисел планнарын хүлээп алыры, оларның күүселдезининг дугайында отчеттарны бадылаары;

- муниципалдыг өнчү-хөреңгиге хамааржыр эт-хөреңгини эргелеп база аайлап-башкарарының чурумун тодарадыры;

- муниципалдыг бүдүрүлгелерни болгаш албан черлерин тургузар, эде организастаар база узуткаар дугайында, а ол ышкаш муниципалдыг бүдүрүлгелерниң болгаш албан черлериниң ачы-дузазынга өртектерни тургузарының дугайында шиитпирлерни хүлээп алырының чурумун тодарадыры;

- муниципалдыг тургузугнуң муниципалитеттер аразында кады ажылдажылганың организацияларынга киржилгезининг чурумун тодарадыры;

- тус чер бот-башкарылга органнарының ажыл-чорудулгазының материал-техниктиг болгаш организастыг хандырылгазының чурумун тодарадыры;

- тус чер бот-башкарылга органнарының база тус чер бот-башкарылга органнарының соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижилериниң тус чер ужур-уткалыг айтырыгларны шиитпирлээриниң талазы-биле бүрүн эргелериниң күүселдезин контрольдаары:

- Уставты, Төлээлекчилер хуралының нормативтиг эрге-хоойлу актыларын билип алырын тайылбырлаары;

- депутаттарның санындан муниципалдыг районнуң баштыңын соңгуур, ол-ла кижи муниципалдыг районнуң Төлээлекчилер хуралының даргазы болур;

- Төлээлекчилер хуралының оралакчы даргазын соңгууру;

- Төлээлекчилер хуралының секретарын соңгууру;

- муниципалдыг районнуң Уставын хүлээп алыры болгаш өскертири, ооң сагылгазын контрольдаары;

- чагырга даргазы-биле керээниң негелделерин бадылаары;

- Төлээлекчилер хуралының структуразын, регламентизин болгаш чарыгдалдарын тодарадыры;

- Россия Федерациязының, Тыва Республиканың хоойлужудулгазында, бо Уставта көрдүнген өске-даа бүрүн эргелери кирип турар.

23 чүүл. Муниципалдыг районнуң Төлээлекчилер хуралының структуразы

Каа-Хем муниципалдыг районнуң Төлээлекчилер хуралының структуразынче дарааазында чүүлдер кирер:

- доктаамал комиссиялар, Төлээлекчилер хуралының комиссияларының бүрүн эргелерин, ажылдаар чурумун Төлээлекчилер хуралының регламентизи тодарадыр;

- муниципалдыг районнуң Баштыңы - Төлээлекчилер хуралының даргазы Төлээлекчилер хуралының депутаттарының санындан чажыт бадылаашкын-биле соңгудар болгаш бодунуң ажыл-чорудулгазын доктаамал (штат) үндезинге бүрүн эргелериниң хуусаазының дургузунда боттандырар, бо Уставка болгаш Төлээлекчилер хуралының регламентизинге дүүштүр хүлээлгелерин күүседир;

- Төлээлекчилер хуралының оралакчы даргазы хөй-ниити эгези-биле ажылдаар;

- Төлээлекчилер хуралының секретары Төлээлекчилер хуралының депутаттарының санындан чажыт бадылаашкын-биле соңгудар болгаш бодунуң ажыл-чорудулгазын доктаамал (штат) үндезинге Төлээлекчилер хуралының бүрүн эргелериниң хуусаазының дургузунда Төлээлекчилер хура-

лының регламентизинге база Төлээлекчилер хуралының даргазының болгаш секретарының аразында хүлээлгелер хуваашкынынга дүүштүр боттандырар.

Төлээлекчилер хуралының секретарының бүрүн эргелерин Төлээлекчилер хуралының даргазыныы ышкаш үндезиннербиле хуусаа бетинде соксадыр.

24 чүүл. Муниципалдыг районнуң Төлээлекчилер хуралын чыылдырарының болгаш ооң хуралдарын эрттиреринiң чуруму

1. Төлээлекчилер хуралының ажылының кол хевири болза, ооң хуралдары болур, ооң ажылының чурумун Төлээлекчилер хуралының регламентизи-биле тодарадыр.

2. Төлээлекчилер хуралының хуралдары ээлчеглиг болгаш ээлчег чок болуп болур.

Төлээлекчилер хуралының баштайгы хуралын ону соңгаанының соонда 2 неделядан орай эвесте, Төлээлекчилер хуралының депутаттарының доктааткан санының үштүң ийизи киржип турда эрттирер болгаш хуралдың аксын Каа-Хем муниципалдыг районнуң девискээр соңгулда комиссиязының даргазы ажыдар.

25 чүүл. Муниципалдыг районнуң Төлээлекчилер хуралының регламентизи

Муниципалдыг районнуң Төлээлекчилер хуралының хуралдарын эрттиреринiң болгаш нормативтиг эрге-хоойлу актылары хүлээп алырының чурумун Төлээлекчилер хуралының баштайгы хуралынга хүлээп алган регламент-биле тодарадыр.

26 чүүл. Муниципалдыг районнуң Төлээлекчилер хуралының депутадының эрге-байдалы

1. Депутатка бодунуң бүрүн эрґелерин шаптараазын чокка боттандырар байдалдарны тургузар.

2. Депутаттың бүрүн эргелери муниципалдыг районнуң Төлээлекчилер хуралының хевирлеттинип тургустунган хүнүнден эгелээр болгаш чаа чыыштың Төлээлекчилер хуралының ажылдап эгелээн хүнүнде соксаар.

Муниципалдыг районнуң Баштыңының - Төлээлекчилер хуралының даргазының бүрүн эргелери ооң албан-дужаалга кирген, хүнүнден эгелээр болгаш чаа соңгуткан муниципалдыг районнуң Баштыңының - Төлээлекчилер хуралының даргазының албан-дужаалга кирген хүнүнде соксаар.

3. Муниципалдыг районнуң Баштыңының - Төлээлекчилер хуралының даргазының бүрүн эргелерниң хуусаазын өскертириниң дугайында шиитпирни, а ол ышкаш муниципалдыг районнуң Баштыңының - Төлээлекчилер хуралының даргазының бүрүн эргелериниң даңзызын өскертириниң дугайында шиитпирни чүгле хамаарышкан шиитпир күштүг болуп киргенiниң соонда соңгуткан муниципалдыг районнуң Баштыңынга - Төлээлекчилер хуралының даргазынга хамаарыштыр бо Уставче өскерилгелерни киирер арга-биле ажыглаар.

4. Депутаттарны, муниципалдыг районнуң Баштыңын - Төлээлекчилер хуралының даргазын кеземче азы административтиг харыысалгага онаап, тудуп, хоругдап, үжеп, байысаап, оларга хамаарыштыр өске-даа кеземче-чорудулга болгаш административтиг чорудулга хөделиишкиннерин кылып турда, а ол ышкаш депутаттарга, тус чер бот-башкарылгазының соңгулдалыг органнарының кежигүннеринге, оларның ээлеп турары чурталга болгаш албанның орансавазынга, оларның чүүгүнге, хууда болгаш албанның транспорт хөлгезинге, чагаалажылгазынга, оларның ажыглап турары харылзаа херекселдеринге, оларга хамааржыр документилерге хамаарыштыр шалыпкын истелге хемчеглерiн чорудуп турда, депутаттарның, тус чер бот-башкарылгазының соңгулдалыг органының кежигүннериниң, муниципалдыг районнуң Баштыңының - Төлээлекчилер хуралының даргазының эргелериниң магадылалдарын федералдыг хоойлулар доктаадып тургузар.

5. Төлээлекчилер хуралының депутадын, муниципалдыг районнуң Баштыңын - Төлээлекчилер хуралының даргазын бадылаашкын үезинде илереткени үзелбодалы, туружу дээш база Төлээлекчилер хуралының депутадының, муниципалдыг районнуң Баштыңының - Төлээлекчилер хуралының даргазының эрге-байдалынга дүгжүп турар өске-даа хөделиишкиннери дээш кеземче азы административтиг харыысалгага, ооң иштинде оларның бүрүн эргелери доозулганда, онаавас. Кажан депутат, муниципалдыг районнуң Баштыңы - Төлээлекчилер хуралының даргазы хөйнүң мурнунга дорамчылаашкынны, нүгүлдү азы Федералдыг хоойлу-биле харыысалга онаары көрдүнген өске-даа хажыдыышкыннарны кылганда, бо дүрүм ындыг таварылгаларда ажыглаттынмас.

Муниципалдыг районнуң Төлээлекчилер хуралының депутаттары Россия Федерациязының, Тыва Республиканың хоойлуларынга болгаш бо Уставка дүүштүр эргелерлиг база күүседир хүлээлгелерлиг болур.

Төлээлекчилер хуралының депутаттары доктаамал эвес үндезинге ажылдаар.

«Россия Федерациязынга тус чер бот-башкарылгазын организастаарының ниити принциптериниң дугайында» Россия Федерациязының хоойлузунга дүүштүр, ховар таварылгада бо Уставта көрдүнген үүлге дүүштүр көдээ чурттакчылыг черлерниң Төлээлекчилер хуралдарының депутаттары Төлээлекчилер хуралының депутаттары болуп болур база Тыва Республиканың Улуг Хуралының депутаттары болуп болбас. Доктаамал үндезинде ажылдап турар депутаттар башкылаашкын, эртем болгаш өске-даа чогаадыкчы ажылчорудулгадан аңгыда, өске төлевирлиг ажыл-чорудулга чорудар эргези чок.

Депутатка дээп болбазын Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хоойлулары-биле хандырар.

Төлээлекчилер хуралының депутаттары район чагыргазының органнарының удуртукчуларының хүлээп алыышкынынче ээлчег чок кирер эргелиг.

Төлээлекчилер хуралының депутады доктааткан майыктың депутат шынзылгалыг болур.

27 чүүл. Муниципалдыг районнуң Төлээлекчилер хуралының депутадының бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксадыры

1. Төлээлекчилер хуралының депутадының бүрүн эргелери дарааазында таварылгаларда хуусаа бетинде соксаар:

1) өлгенинде;

2) бодунуң күзели-биле халашканда;

3) суд ону бот-башкарнып шыдаар шинээ чок азы бот-башкарныры кызыгаарлыг деп санаанда;

4) суд ону ис чок читкен деп санаанда азы өлген деп чарлаанда;

5) аңаа хамаарыштыр судтуң буруудаткан шиитклели хоойлу езугаар күштүг болуп киргенде;

6) Россия Федерациязындан дашкаар доктаамал чурттаары-биле үнүп чорутканда;

7) Россия Федерациязының хамаатызы болур эрге-байдалын соксатканда, Россия Федерациязының бүгү-делегей дугуржулгазының киржикчизи даштыкы күрүнеиң хамаатызы болур эрге-байдалын соксатканда, ук дугуржулгага дүүштүр даштыкы күрүнеиң хамаатызы тус чер бот-башкарылгазының органынга соңгудар эргелиг;

8) соңгукчулар ону дедир кыйгыртканда;

9) Төлээлекчилер хуралының бүрүн эргелери хуусаа бетинде соксаанда;

10) шериг албанынче кыйгыртканда азы ону солуп турар альтернативтиг хамааты албанче чорутканда;

11) «Россия Федерациязынга тус чер бот-башкарылгазын организастаарының ниити принциптериниң дугайында» Россия Федерациязының хоойлузунуң доктаадып тургусканы өске-даа таварылгаларда.

2. Төлээлекчилер хуралының депутады бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксаткан таварылгада муниципалдыг районнуң составында турар хамаарышкан көдээ чурттакчылыг черлерниң төлээлекчи органнары бир айның дургузунда Төлээлекчилер хуралынче өске депутатты чорудар хүлээлгелиг.

28 чүүл. Төлээлекчилер хуралының чагырга чери-биле харылзаалары

1. Төлээлекчилер хуралы бодунуң ажыл-чорудулгазын аңаа хамаарыштырган бүрүн эргелерниң иштинге чорудар болгаш хоойлужудулга база бо Устав-биле чагырга черiниң харыылаар айтырыгларынга хамаарыштырган айтырыгларны бодунуң сайгарылгазынга бот-тускайлаң хүлээп алыр эрге чок.

2. Чагырга чери бодунуң ажыл-чорудулгазы дээш районнуң Төлээлекчилер хуралынга отчеттуг болгаш Төлээлекчилер хуралының албан-езузунуң негелдези-биле информацияны болгаш сайгарарынга эргежок чугула документилерни бээр хүлээлгелиг.

29 чүүл. Маргышты чарары

Төлээлекчилер хуралының болгаш муниципалдыг районнуң чагырга черiниң аразында маргышты дең байдалга чөпшээрежилге комиссияларын тургузар арганы ажыглап, бир айдан эвээш эвес хуусаада шиитпирлээр. Тургустунган айтырыгларның шиитпирлээшкинининге эпчөп чедип алдынмаанда, доктааткан хуусаа төнгенде, маргыштың сайгарылгазын судче дамчыткан туруп болур.

30 чүүл. Муниципалдыг районнуң чагырга даргазының бүрүн эргелери

1. Чагырга даргазының кол бүрүн эргелери:

- өске муниципалдыг тургузугларның бот эрге-чагырга органнары-биле, Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының органнары-биле, хамаатылар, албан черлери, бүдүрүлгелер болгаш организациялар-биле харылзаа-хамаарылгаларга муниципалдыг районну төлээлээр, бүзүредилге бижик чокка муниципалдыг районнуң өмүнээзинден хөделир;

- Төлээлекчилер хуралынга чагырга черiниң структуразын болгаш аңаа өскерилгени бадыладыры-биле киирер;

- муниципалдыг бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң болгаш организацияларның удуртукчуларын, чагырга черiниң органнарының удуртукчуларын, муниципалдыг албан-хаакчыларны, чагырга черiниң өскедаа албан-дужаалдыг кижилерин томуйлаар база оларны албан-дужаалдан хостаар, чагырга черiниң албан-дужаалдыг кижилеринге шаңнал-мактал болгаш сагылга-чурум харыысалгазының хемчеглерiн ажыглаар;

- бо Уставка дүүштүр бүрүн эргелерни боттандырары-биле район бюджединде көрдүнген саң-хөө хөреңгилериниң башкарыкчызының хүлээлгелерiн күүседир;

- Төлээлекчилер хуралынче бюджет төлевилелдерiн, ооң күүселдезиниң дугайында отчетту, районнуң социал-экономиктиг хөгжүлде планнарын болгаш программаларын киирер;

- муниципалдыг районнуң муниципалдыг өнчүзүн эргелеп-башкарар, өнчүнүң кадагалалы база үре-түңнелдиг ажыглалы дээш харыысалгалыг болур;

- чагырга органнарының удуртукчуларының ооң доктаалдарынга, айтыышкынарынга азы күштүг хоойлужудулгага чөрүшкек актыларын күш чок болдурар;

- комплекстиг социал-экономиктиг хөгжүлдеге бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң болгаш организацияларның киржилгезин таарыштырар;

- хөй-ниитиниң корум-чурумунуң организациязын хандырар;

- черлерниң ажыглалынга болгаш камгалалынга, ооң иштинде бүгү чер ажыглакчыларының хөрзүннүң дүжүткүрүн бедидериниң, хөрзүннүң үрелиишкиннерибиле демиселдиң, черлерни эде үлдүредириниң, хову камгалаар арга-арыг дилиндектерiн олуртурунуң талазы-биле хүлээлгелериниң күүселдезинге контрольду боттандырар;

- бойдустуң хай-халавы, экологтуг айыыл-халаптар болгаш өске-даа онза байдалдар болганда, кижилерни камгалаары база амы-тынын алыры, оларның кадыкшылын, эргелерин болгаш эргеажыктарын камгалаары, материалдыг үнелиг үүлдерни кадагалаары, хөй-ниитиниң корум-чурумун тудары-биле холбашкан хоойлуда көрдүнген хемчеглерни алыр;

- хүлээп алыры ооң харыылаар айтырыгларынга хамааржыр нормативтиг эргехоойлу актыларының төлевилелдерiн сайгарып көөрүнүң дугайында саналды Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарынга киирер;

- хамаатыларны хүлээп алыр, саналдарның, билдириишкиннерниң болгаш хомудалдарның сайгарылгазын организастаар, оларга хамаарыштыр шиитпир үндүрер;

- Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгазы-биле ооң харыылаар айтырыгларынга хамаарыштырган өске-даа бүрүн эргелерни боттандырар.

31 чүүл. Муниципалдыг районнуң чагырга черiниң ажыл-чорудулгазының кол угланыышкыннары

Чагырга черiниң ажыл-чорудулгазының кол угланыышкыннары болза:

- социал-экономиктиг хөгжүлде;

- бюджет, саң-хөө, үндүрүг политиказы;

- чурттакчы чоннуң социал камгалалы болгаш социал хандырылгазы;

- хоойлу-дүрүм камгалаар ажыл-чорудулга, хамаатыларның эргелерин болгаш хосталгаларын, өнчүнү база ниитиниң корум-чурумун камгалаары, кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демисел;

- чурттакчы чоннуң кадык камгалалы болгаш санитар-эпидемиологтуг чаагай чоруу;

- өөредилге болгаш культура;

- күш-ажылдың болгаш чонну ажылга хаара тударының айтырыглары;

- күш-культура болгаш спорт;

- планнаашкын, учет болгаш отчет;

- муниципалдыг өнчүнү эргелээри, эдилээри болгаш башкарары;

- долгандыр хүрээлелди чаагайжыдары болгаш камгалаары;

- сайгарлыкчы чорукту хөгжүдери болгаш деткиири;

- муниципалдыг чурталга фондузун, улус чурттавас муниципалдыг оран-саваны, коммунал-амыдырал хандырылга ажыл-агыйын эргелеп-башкарары;

- көдээ ажыл-агый, чер харылзаалары;

- тудуг, транспорт, харылзаа;

- амыдырал хандырылга;

- чурттакчы чонну онза байдалдардан камгалаары.

Муниципалдыг районнуң чагырга чери өске-даа күүседикчи-айтыышкын берикчизи хүлээлгелерiн Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хоойлуларынга дүүштүр боттандырар.

32 чүүл. Муниципалдыг эрге-хоойлу актыларының системазы

1. Муниципалдыг эрге-хоойлу актыларының системазынче:

1) «Тыва Республиканың Каа-Хем кожууну» муниципалдыг районнуң уставы;

2) тус черниң референдумунга (хамаатылар чыыжынга) хүлээп алдынган эрге-хоойлу актылары, Төлээлекчилер хуралының нормативтиг болгаш өске-даа эрге-хоойлу актылары;

3) муниципалдыг районнуң Баштыңының - Төлээлекчилер хуралының даргазының эрге-хоойлу актылары, чагырга даргазының, тус чер бот-башкарылгазының өске-даа органнарының болгаш тус чер бот-башкарылгазының албан-дужаалдыг кижилериниң доктаалдары болгаш айтыышкыннары;

2. Бо Устав болгаш тус черниң референдумунга (хамаатылар чыыжынга) хүлээп алдынган болгаш эрге-хоойлу актылары кылдыр белеткеп кылдынган шиитпирлер болза, муниципалдыг эрге-хоойлу актыларының системазында дээди юридиктиг күштүг, муниципалдыг тургузугнуң бүгү девискээринге ажыглаттынар болгаш дорт дээштиг актылар болур.

Өске муниципалдыг эрге-хоойлу актылары бо Уставка болгаш тус черниң референдумунга (хамаатылар чыыжынга) хүлээп алдынган эрге-хоойлу актыларынга чөрүшкек болбас ужурлуг.

3. Төлээлекчилер хуралы федералдыг хоойлулар, Тыва Республиканың хоойлулары, бо устав езугаар ооң харыылаар айтырыгларынга хамаарыштырган айтырыглар талазы-биле муниципалдыг районнуң девискээринге ыяап-ла күүседир дүрүмнерни доктаадып тургузуп турар шиитпирлерни хүлээп алыр.

4. Муниципалдыг районнуң Баштыңы - Төлээлекчилер хуралының даргазы бо Уставта доктааткан бодунуң бүрүн эргелериниң иштинге Төлээлекчилер хуралының ажыл-чорудулгазын организастаарының айтырыгларынга хамааржыр айтыышкыннарны үндүрер. Муниципалдыг районнуң чагырга даргазы федералдыг хоойлуларда, Тыва Республиканың хоойлуларында, бо Уставта, Төлээлекчилер хуралының нормативтиг эрге-хоойлу актыларында көрдүнген бодунуң бүрүн эргелериниң иштинге тус чер ужур-дузалыг айтырыгларга болгаш федералдыг хоойлулар база Тыва Республиканың хоойлулары-биле тус чер бот-башкарылга органнарынга дамчыдып берген күрүнеиң чамдык бүрүн эргелериниң боттандырылгазы-биле холбашкан айтырыгларга хамаарышкан доктаалдарны үндүрер.

7. Тус чер бот-башкарылгазының өске албан-дужаалдыг кижилери чүгле бо Устав езугаар оларның бүрүн эргелеринге хамаарыштырган айтырыглар талазы-биле айтыышкыннарны болгаш дужаалдарны үндүрер.

Доктаалдарга болгаш айтыышкыннарга ат салган үеден эгелеп олар күштүг болур. Актылар кожууннуң девискээринде турар өнчүнүң бүгү хевирлериниң бүдүрүлгелеринге, организацияларга, албан черлеринге, албан-дужаалдыг кижилерге болгаш хамаатыларга албан күүселделиг болур.

Кижиниң болгаш хамаатының эргелери, хосталгалары база хүлээлгелери-биле холбашкан доктаалдар болгаш айтыышкыннар оларны албан езузу-биле парлаан (чонга чарлаан) соонда күштүг болуп кирер.

6 ЭГЕ
Көдээ чурттакчылыг чер болгаш муниципалдыг албан

33 чүүл. Көдээ чурттакчылыг чер болгаш ооң эрге-байдалы

Көдээ чурттакчылыг чер болза бот-тускайлаң муниципалдыг тургузуг болур, ол өске муниципалдыг тургузугларже кирбес.

Көдээ чурттакчылыг черниң эрге-байдалын «Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларының эрге-байдалының болгаш кызыгаарларының дугайында» Тыва Республиканың хоойлузу тодарадыр.

34 чүүл. Муниципалдыг албан

Муниципалдыг албанның эрге-хоойлулуг таарыштырылгазын, муниципалдыг албанның муниципалдыг албан-дужаалдарынга негелделер-биле катай муниципалдыг албан-хаакчының эрге-байдалының тодарадыышкынын, муниципалдыг албанны эрттиреринiң негелделерин болгаш чурумун Федералдыг хоойлу, Тыва Республиканың хоойлузу база бо Устав тодарадыр.

35 чүүл. Муниципалдыг албан-дужаалдарның социал магадылалдары

Муниципалдыг албанның муниципалдыг албан-дужаалдарынга Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың муниципалдыг албан дугайында хоойлуларында көрдүнген социал эргелерни магадылаар.

36 чүүл. Муниципалдыг албан-дужаалдарның пенсия хандырылгазы

Пенсия хандырылгазының адырынга муниципалдыг албанның муниципалдыг албан-дужаалдарынга федералдыг хоойлуларда болгаш Тыва Республиканың муниципалдыг болгаш күрүне албанының дугайында хоойлузунда доктаадып тургускан Россия Федерациязында күрүне албан-хаакчызының эргелери долу хемчээл-биле тараар.

7 ЭГЕ
Тус чер бот-башкарылга органнарының болгаш тус чер бот-башкарылгазының албан-дужаалдыг кижилериниң харыысалгазы, оларның ажыл-чорудулгазынга контроль

37 чүүл. Тус чер бот-башкарылга органнарының болгаш тус чер бот-башкарылгазының албан-дужаалдыг кижилериниң харыысалгазы

Тус чер бот-башкарылга органнары болгаш муниципалдыг районнуң тус чер бот-башкарылгазының албан-дужаалдыг кижилери федералдыг хоойлуларга дүүштүр Каа-Хем кожууннуң чонунуң, күрүнениң, хууда кижилерниң болгаш юридиктиг организацияларның мурнунга харыысалгалыг.

38 чүүл. Тус чер бот-башкарылгазының соңгулдалыг органнарының депутаттарының, кежигүннериниң, муниципалдыг районнуң тус чер бот-башкарылгазының албан-дужаалдыг кижилериниң чурттакчы чон мурнунга харыысалгазы

1. Тус чер бот-башкарылгазының соңгулдалыг органнарының депутаттарының, кежигүннериниң, муниципалдыг районнуң тус чер бот-башкарылгазының албан-дужаалдыг кижилериниң чурттакчы чон мурнунга харыысалгазының үндезиннерин база хамаарышкан айтырыгларны шиитпирлээриниң чурумун Федералдыг хоойлу тодарадыр.

2.Федералдыг хоойлуга дүүштүр муниципалдыг районнуң чурттакчы чону тус чер бот-башкарылгазының соңгулдалыг органнарының депутаттарын, кежигүннерин, тус чер бот-башкарылгазының албан-дужаалдыг кижилерин дедир кыйгыртыр эргелиг.

39 чүүл. Муниципалдыг районнуң чагырга черiниң болгаш чагырга черiниң албан-дужаалдыг кижилериниң күрүне мурнунга харыысалгазы

Чагырга чери болгаш чагырга черiниң албан-дужаалдыг кижилери Россия Федерацияның Конституциязын, федералдыг конституcчу хоойлуларны, федералдыг хоойлуларны, Тыва Республиканың Конституциязын, Тыва Республиканың хоойлуларын, бо Уставты хажыткан таварылгада, а ол ышкаш айыттынган органнар болгаш албан-дужаалдыг кижилер оларга дамчыдып берген күрүнениң чамдык бүрүн эргелерин болур-чогууру-биле боттандырбаан таварылгада хамаарышкан суд шиитпиринге үндезилеп, оларга харыысалга онаар.

40 чүүл. Төлээлекчилер хуралының күрүне мурнунга харыысалгазы

1. Бир эвес хамаарышкан суд Төлээлекчилер хуралы Россия Федерацияның Конституциязынга, федералдыг конституcчу хоойлуларга, федералдыг хоойлуларга, Тыва Республиканың Конституциязынга, Тыва Республиканың хоойлуларынга, бо Уставка чөрүшкек нормативтиг эргехоойлу актызын хүлээп алганын тодараткан таварылгада, а Төлээлекчилер хуралы суд шиитпириниң күштүг болуп киргени хүнден үш айның дургузунда, чок-ла болза суд шиитпири-биле көрдүнген өске-даа хуусаада бодунуң бүрүн эргелериниң иштинге судтуң шиитпирин күүседириниң талазы-биле хемчеглерни албаан, ооң иштинде хамаарышкан нормативтиг эргехоойлу актызын күш чок болдурбаан таварылгада, ук шиитпирни күүсетпээнiниң фактызын тодараткан суд шиитпириниң күштүг болуп киргенiниң соонда бир айның дургузунда Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Тыва Республиканың күрүне эргечагыргазының хоойлужудулга (төлээлекчи) органынга Төлээлекчилер хуралын тарадырының дугайында Тыва Республиканың хоойлузунуң төлевилелин киирер.

2. Төлээлекчилер хуралының бүрүн эргелери ону тарадырының дугайында Тыва Республиканың хоойлузунуң күштүг болуп кирген хүнүнден соксаар.

3. Төлээлекчилер хуралын тарадырының дугайында Тыва Республиканың хоойлузун ооң күштүг болуп кирген хүнүнден 10 хонуктуң дургузунда суд чуруму-биле хомудаар.

Суд хомудалды ону киирген хүнүнден 10 хонуктан орай эвес хуусаада сайгарып көөр болгаш аңаа хамаарыштыр шиитпир үндүрер.

41 чүүл. Тус чер бот-башкарылга органнарының болгаш тус чер бот-башкарылгазының албан-дужаалдыг кижилериниң ажыл-чорудулгазынга контроль болгаш хайгаарал

1. Россия Федерациязының прокуратура органнары болгаш федералдыг хоойлубиле төлээлеткен өске-даа органнар тус чер бот-башкарылга органнарының, тус чер бот-башкарылгазының албан-дужаалдыг кижилериниң Россия Федерациязының Конституциязын, Тыва Республиканың Конституциязын, федералдыг хоойлуларны, Тыва Республиканың хоойлуларын, бо Уставты, муниципалдыг эрге-хоойлу актыларын сагып турарынга хайгааралды боттандырар.

2. Күрүне эрге-чагыргазының төлээлеткен органнары тус черниң бот-башкарылга органнарының болгаш тус чер бот-башкарылгазының албан-дужаалдыг кижилериниң оларга дамчыдып берген күрүнениң чамдык бүрүн эргелерин күүседип турарынга контрольду боттандырар.

3. Бо Уставка дүүштүр контроль хүлээлгелерин онаандырган тус чер бот-башкарылгазының органнары болгаш тус чер бот-башкарылгазының албан-дужаалдыг кижилери тус чер бот-башкарылга органнарының болгаш тус чер бот-башкарылгазының албан-дужаалдыг кижилериниң ажыл-чорудулгазының бо Уставка база Төлээлекчилер хуралының аңаа дүүштүр хүлээп алганы нормативтиг эрге-хоойлу актыларынга дүгжүп турарынга контрольду боттандырар

42 чүүл. Чурттакчы чоннуң тура-соруунуң дорт илередиишкинiниң аргазыбиле хүлээп алганы шиитпирлерни, тус чер бот-башкарылгазының органнарының болгаш тус чер бот-башкарылгазының албан-дужаалдыг кижилериниң шиитпирлерин база хөделиишкиннерин (хөделиишкин кылбаанын) судче хомудап киирери

Чурттакчы чоннуң тура-соруунуң дорт илередиишкинiниң аргазы-биле хүлээп алганы шиитпирлерни, тус чер бот-башкарылгазының органнарының болгаш тус чер бот-башкарылгазының албан-дужаалдыг кижилериниң шиитпирлерин база хөделиишкиннерин (хөделиишкин кылбаанын) хоойлуда доктааткан чурум езугаар судка азы арбитраж судунга хомудап болур.

8 ЭГЕ
Районнуң саң-хөө-экономиктиг үндезини

43 чүүл. Тус чер бот-башкарылгазының экономиктиг үндезиннери

1. Тус чер бот-башкарылгазының экономиктиг үндезиннерин муниципалдыг өнчүде турар эт-хөреңги, тус чер бюджеттериниң акша-хөреңгилери, а ол ышкаш муниципалдыг тургузугларның эт-хөреңги эргелери тургузар.

2. Муниципалдыг өнчүнү өнчүнүң өске хевирлери-биле бир деңге күрүне хүлээп көөр болгаш камгалаар.

44 чүүл. Муниципалдыг эт-хөреңги

1. Муниципалдыг тургузугларның өнчүхөреңгизинге:

1) федералдыг хоойлулар езугаар тус чер ужур-дузалыг айтырыгларны шиитпирлээринге көрдүнген эт-хөреңги;

2) федералдыг хоойлулар болгаш Тыва Республиканың хоойлулары-биле тус чер бот-башкарылгазының органнарынга күрүненiң чамдык бүрүн эргелерин боттандырар сорулга-биле дамчыдып берген эт-хөреңги;

3) Төлээлекчилер хуралының нормативтиг эрге-хоойлу актыларынга дүүштүр тус чер бот-башкарылгазының органнарының болгаш тус чер бот-башкарылгазының албан-дужаалдыг кижилериниң, муниципалдыг албан-хаакчыларның, муниципалдыг бүдүрүлгелерниң болгаш албан черлериниң ажылдакчыларының ажыл-чорудулгазын хандырар эт-хөреңги туруп болур.

2. Каа-Хем муниципалдыг районнуң өнчүзүнге:

1) районнуң чурттакчылыг черлерин электри болгаш газ-биле хандырарынга көрдүнген эт-хөреңги;

2) ниити ажыглалдың автомобиль оруктарындан, көвүрүглерден болгаш федералдыг база республика ужурдузалыг транспорттуң өске-даа инженерлиг дериглеринден, а ол ышкаш эт-хөреңгиден аңгыда, чуртталга пунктуларының аразында ниити ажыглалдың автомобиль оруктары, көвүрүглер болгаш чуртталга пунктуларының кызыгаарындан дашкаар транспорттуң өске-даа инженерлиг дериглери;

3) экологтуг контрольду организастаарынга болгаш боттандырарынга көрдүнген эт-хөреңги;

4) районнуң девискээринге онза байдалдарны сагындырарынга болгаш ооң уржуктарын узуткаарынга көрдүнген эт-хөреңги;

5) районнуң девискээринге хөй-ниитиниң корум-чурум камгалалын организастаарынга көрдүнген эт-хөреңги;

6) бүгүдеге чедингир болгаш школа назыны четпээн ургларга халас, ниити эге, ниити үндезин, ортумак (долу) ниити билиг хандырылгазынга, ол ышкаш дыштанылгалар үезинде ургларга немелде билиглер бээринге болгаш дыштанылгазын организастаарынга көрдүнген эт-хөреңги;

7) муниципалдыг районнуң девискээринге дүрген эмчи дузазын чедиреринге (санитарлыг авиацияның эмчи дузазындан аңгыда), амбулатор-поликлиниктиг болгаш эмнелге албан черлеринге баштайгы эмчи-санитар дузазын, иштиг, божуур болгаш божаан херээженнерге эмчи дузазын көргүзеринге көрдүнген эт-хөреңги;

8) амыдырал болгаш үлетпүр боксагының ажыглалын база болбаазырадылгазын организастаарынга көрдүнген эт-хөреңги ;

9) архив фондулары, ооң иштинде чер тургузуунуң болгаш хоорай тудуунуң документацияларының кадастры, ол ышкаш айыттынган фондуларны шыгжаарынга көрдүнген эт-хөреңги;

10) муниципалдыг районнуң девискээринге чурттакчылыг черлер аразының хөөржүдүлге черин тударынга болгаш орнукшудулга ачы-дузазын организастаарынга көрдүнген эт-хөреңги, чер участоктары-биле кады;

11) чурттакчылыг черлер аразының библиотекалары болгаш библиотека коллекторлары;

12) муниципалдыг эрге-хоойлу актыларын, өске-даа албан-езунуң медээлерин албан-езу-биле парлаарынга (чонга чарлаарынга) херек эт-хөреңги;

13) федералдыг хоойлулар езугаар муниципалдыг районнуң муниципалдыг өнчүзүнге хамаарыштырган чер участоктары;

14) районнуң девискээринде чурттакчылыг черлер аразының девискээринде турар аңгыланган суг объектилери туруп болур.

Муниципалдыг өнчүге эргелерниң тыптырының, ону боттандырарының болгаш соксадырының онзагай чүүлдерин, а ол ышкаш муниципалдыг өнчүнү учеттаарының чурумун федералдыг хоойлу доктаадып тургузар.

45 чүүл. Муниципалдыг эт-хөреңгини эдилээри, ажыглаары болгаш аайлап-башкарары

1. Россия Федерациязының Конституциязынга, федералдыг хоойлуларга, Тыва Республиканың Конституциязынга болгаш Тыва Республиканың хоойлуларынга, Төлээлекчилер хуралының оларга дүүштүр хүлээп алганы нормативтиг эрге-хоойлу актыларга дүүштүр чагырга чери муниципалдыг эт-хөреңгини бот-тускайлан эдилээр, ажыглаар болгаш аайлап-башкарар.

2. Муниципалдыг районнуң тус чер бот-башкарылгазының органнары федералдыг хоойлуларга дүүштүр муниципалдыг эт-хөреңгини юридиктиг черлерге болгаш хуу кижилерге, Россия Федерациязының, Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнарынга болгаш тус чер бот-башкарылгазының өске-даа муниципалдыг тургузугларынга түр база доктаамал ажыглаарыбиле дамчыдып бээр, хавырар, өске-даа ажылдар чорудар эргелиг.

3. Муниципалдыг эт-хөреңгини хуужударының чурумун болгаш негелделерин федералдыг хоойлуларга дүүштүр районнуң Төлээлекчилер хуралы тодарадыр.

Муниципалдыг эт-хөреңгини ажыглаанындан болгаш хуужудулгадан кирген орулга тус чер бюджединче кирер.

4. Муниципалдыг районнуң тус чер бот-башкарылгазының органнары тус чер ужур-дузалыг айтырыглар шиитпирлээринге бүрүн эргелерни боттандырарынга эргежок чугула муниципалдыг бүдүрүлгелерни болгаш албан черлерин, ооң иштинде муниципалитеттер аразының бүдүрүлгелерин, ажыл-агый ниитилелдерин тургузарынга киржип болур.

Муниципалдыг районнуң тус чер бот-башкарылгазының органнары бо Уставта көрдүнген чурум езугаар муниципалдыг бүдүрүлгелерниң болгаш албан черлериниң ажыл-чорудулгазының сорулгаларын, негелделерин база чурумун тодарадыр, оларның уставтарын бадылаар, ук бүдүрүлгелерниң болгаш албан черлериниң удуртукчуларын албан-дужаалга томуйлаар болгаш хостаар, оларның ажыл-чорудулгазының отчеттарын дыңнаар.

Муниципалдыг районнуң тус чер бот-башкарылгазының органнары муниципалдыг тургузугларның өмүнээзинден муниципалдыг албан черлериниң хүлээлгелериниң талазы-биле субсидиялары-биле харыылаар болгаш Федералдыг хоойлуда доктааткан чурум езугаар оларның күүселдезин хандырар.

46 чүүл. Тус черниң бюджеди

1. Каа-Хем муниципалдыг районнуң муниципалдыг тургузуг бүрүзү боду бюджеттиг (тус черниң бюджеди) болур.

Каа-Хем муниципалдыг районнуң бюджеди болгаш Каа-Хем муниципалдыг районнуң составынче кирип турар чурттакчылыг суурларның бюджеттериниң чыындызы муниципалдыг районнуң каттышкан бюджедин тургузар.

2. Муниципалдыг районнуң тус чер бот-башкарылгазының органнары тус чер бюджеттериниң деңзигүүрлүүн болгаш федералдыг хоойлуларда көрдүнген негелделер езугаар бюджеттерниң хоойлудүрүмнүг харылзааларының таарыштырылгазының сагылгазын, бюджет күүселдезиниң чорудулгазын, тус чер бюджеттериниң чедишпес кеззэниң хемчээлдерин, муниципалдыг өре составынга болгаш деңнелинге, бюджет күүселдезиниң чорудулгазын боттандырарын, муниципалдыг тургузугларның бюджет болгаш өре хүлээлгелериниң күүселдезин хандырар.

3. Тус чер бюджединiң хевирлээшкинин, бадылаашкынын, күүселдезин болгаш ооң күүселдезинге контрольду тус чер бот-башкарылгазының органнары Россия Федерациязының Бюджет кодекизинде болгаш Федералдыг хоойлуда, оларга дүүштүр хүлээп алдынган Тыва Республиканың хоойлуларында доктааткан негелделерни сагывышаан, бот-тускайлаң боттандырар.

4. Муниципалдыг районнуң тус чер бот-башкарылгазының органнары федералдыг хоойлуларда болгаш оларга дүүштүр хүлээп алдынган Россия Федерациязының өске-даа нормативтиг эрге-хоойлу актыларында доктааткан чурум езугаар күрүне эрге-чагыргазының федералдыг органнарынга болгаш Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының органнарынга тус чер бюджеттериниң күүселдезиниң дугайында отчеттарны бээр.

5. Тус чер бот-башкарылга органнарының тус чер ужур-дузалыг айтырыгларны шиитпирлээрде бүрүн эргелерин боттандырарынче угланган орулгаларны болгаш федералдыг хоойлулар база Тыва Республиканың хоойлулары-биле тус чер бот-башкарылга органнарынга дамчыдып берген күрүнениң чамдык бүрүн эргелерин боттандырарын хандырары-биле субвенцияларны, ол ышкаш тус чер бюджеттериниң айыттынган орулгалар болгаш субвенциялар-биле күүседир чүүлдерин тус чер бюджеттеринге аңгы көөр.

6. Тус чер бюджединiң төлевилелин, тус чер бюджедин бадылаар дугайында шиит-

пирни, ооң күүселдезиниң дугайында чыл отчедун, тус чер бюджединиң күүселдезиниң дугайында база тус чер бот-башкарылгазының органнарының муниципалдыг албан-хаакчыларының, муниципалдыг албан черлериниң ажылдакчыларының санының дугайында квартал санының сан-медээлерин, оларны тударынга херек кырында чарыгдалдарны айытпышаан, албан-езу-биле парлаар.

49 чүүл. Тус чер бюджединиң чарыгдалдары

1. Тус чер бюджеттериниң чарыгдалдарын Россия Федерациязының Бюджет хоойлузунда көрдүнген хевирлерге бottандырар.

Россия Федерациязының Бюджет кодекизиниң негелделеринге дүүштүр чагырга чери районнуң чарыгдалдар хүлээлгелериниң даңзызын Төлээлекчилер хуралының шиитпиринде доктааткан чурум езугаар чорудар.

2. Төлээлекчилер хуралы бодунуң бүрүн эргелерин доктаамал үндезинге боттандырып турар Төлээлекчилер хуралының соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижилериниң, муниципалдыг албан-хаакчыларның, муниципалдыг бүдүрүлгелерниң болгаш албан черлериниң ажылдакчыларының күш-ажыл төлевириниң хемчээлин, ону төлээр негелделерин тодарадыр, муниципалдыг социал майыктарның эң адаккы хемчээлдерин база тус чер ужур-уткалыг айтырыгларның шиитпирлеринге тус чер бюджеттериниң чарыгдалдарының өске-даа нормативтерин тургузар.

Бюджет хандырылгазының санажылга деңнели районнуң бюджет-биле хандырылгазын деңнээр сорулга-биле дотациялар көргүзеринге үндезин болуп турар муниципалдыг тургузугларда бодунуң бүрүн эргелерин доктаамал үндезинге боттандырып турар Төлээлекчилер хуралының соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижилериниң, муниципалдыг албан-хаакчыларның, муниципалдыг бүдүрүлгелерниң болгаш албан черлериниң ажылдакчыларының күш-ажыл төлевириниң хемчээлин Тыва Республиканың хоойлузунда доктааткан кызыгаарлыг норма-чижектерге дүүштүр тургузар.

3. Муниципалдыг районнуң бюджеттериниң чурттакчылыг черлерниң бюджет-биле хандырылгазын деңнээринче угланган чарыгдалдарын субвенцияларның күселибиле боттандырар.

4. Муниципалитеттер аразы шынарлыг тус чер ужур-дузалыг айтырыгларны шиитпирлээри-биле көдээ чурттакчылыг черлерниң депутаттарының составындан тургустунар Төлээлекчилер хуралын хевирлээринге көрдүнген муниципалдыг районнарның бюджеттериниң чарыгдалдарын муниципалдыг районнуң составынче кирип турар чурттакчылыг черлерниң бюджеттеринден көргүзүп турар субвенцияларның күсели-биле база оларның хемчээлинге боттандырар.

5. Федералдыг хоойлулар-биле база Тыва Республиканың хоойлулары-биле тус чер бот-башкарылга органнарынга дамчыдып бергени күрүнениң чамдык бүрүн эргелерин боттандырарынга тус чер бюджеттериниң чарыгдалдарын боттандырарының чурумун күрүне эрге-чагыргазының федералдыг органнары база Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнары тус-тузунда тургузар.

6. Федералдыг хоойлуларда, Тыва Республиканың хоойлуларында доктааткан таварылгалардан аңгыда, тус чер бюджеттеринден күрүне эрге-чагыргазының федералдыг органнарының база Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнарының бүрүн эргелерин акшаландырарынга чарыгдалдарны боттандырарын болдурбас.

48 чүүл. Тус чер бюджединиң орулгалары

1. Тус чер бюджединиң орулгалары боттуң орулгаларының болгаш федералдыг база регионалдыг таарыштырылга үндүрүглеринден, чыылдаларындан үндүр санап берген түңнүң, Россия Федерациязының, Тыва Республиканың хоойлужудулгазынга, Төлээлекчилер хуралының нормативтиг эрге-хоойлу актыларынга дүүштүр тус чер бот-башкарылга органнарынга аайлап-башкарары-биле эгидилгелиг болгаш эгидилге чок чурум езугаар шилчидип берген өске-даа орулгаларның күсели-биле хевирлеттинер.

Тус чер бюджеттериниң орулгаларынга:

1) тус чер үндүрүглеринден болгаш чыылдаларындан орулгалар;

2) регионалдыг үндүрүглерден болгаш чыылдалардан орулгалар;

3) федералдыг үндүрүглерден болгаш чыылдалардан орулгалар;

4) муниципалдыг тургузугларның бюджет-биле хандырылгазын деңнээринге дотация-биле кады өске деңнелдерниң бюджеттеринден эгидилге чок шилчидилгелер;

5) муниципалдыг өнчүде турар эткөреңгиден орулгалар;

6) Төлээлекчилер хуралының нормативтиг эрге-хоойлу актылары-биле доктааткан хемчээлдерге муниципалдыг бүдүрүлгелерниң үндүрүглерни болгаш чыылдаларны төлээн соонда база өске-даа албан төлээр төлевирлерни боттандырган соонда артып калган арыг орулгаларның кезии база тус чер бот-башкарылга органнарының болгаш муниципалдыг албан черлериниң үндүрүглерни болгаш чыылдаларны төлээниниң соонда төлевирлиг ачы-дуза чедирилгезинден кирген орулгаларының кезии;

7) муниципалдыг районнуң тус черниң бот-башкарылга органнарының доктаадып тургусканы торгаалдар;

8) эки тура-биле киирген көреңгилер;

9) федералдыг хоойлуларга, Тыва Республиканың хоойлуларынга, тус чер бот-башкарылга органнарының шиитпирлеринге дүүштүр кирген өске-даа көреңгилер.

2. Каа-Хем муниципалдыг районнуң бодунуң орулгаларының составынче муниципалдыг районнуң составынче кирип турар чурттакчылыг черлерниң бюджеттеринден муниципалитеттер аразы шынарлыг тус чер ужур-дузалыг айтырыгларны шиитпирлээринге үндүрүп берген субвенцияларын киирер.

Айыттынган субвенцияларның хемчээлин Төлээлекчилер хуралы Каа-Хем муниципалдыг районнуң составынче кирип турар чурттакчылыг черлерге чаңгыс аай кылдыр бир чурттакчыга, чок-ла болза хамаарышкан чурттакчылыг черниң бюджет ачы-дузазының хереглекчизинге онааштыр чижеглеп тургузар.

3. Федералдыг хоойлуда доктааткан тус чер ужур-дузалыг айтырыгларның даңзызын болгаш (азы) Россия Федерациязының үндүрүглер болгаш чыылдалар системазын өскерткен таварылгада, чүгле ынчан тус чер бюджеттериниң орулгаларының составын өскерткен туруп болур.

4. Федералдыг хоойлулар болгаш Тыва Республиканың хоойлулары-биле тус чер бот-башкарылгазының органнарынга дамчыдып бергени күрүнениң чамдык бүрүн эргелерин боттандырарынга үндүрүп берген субвенцияларны база тус чер бюджеттериниң орулгаларынче киирер.

4. Үндүрүглерден болгаш чыылдалардан кирген орулгаларны үлеп-хуваарының талазы-биле операцияларның учедун шилчидилгелериниң норма-чижээнге дүүштүр Россия Федерациязының Бюджет кодекизинде доктааткан чурум езугаар боттандырар.

49 чүүл. Тус чер бюджеттериниң тус чер үндүрүглеринден болгаш чыылдаларындан орулгалары

1. Тус чер үндүрүглериниң болгаш чыылдаларының даңзызын база муниципалдыг районнуң тус чер бот-башкарылга органнарының оларны тургузарының, өскертириниң болгаш күш чок болдурарының талазы-биле бүрүн эргелерин Россия Федерациязының үндүрүглер болгаш чыылдалар дугайында хоойлужудулгазыбиле доктаадыр.

2. Каа-Хем муниципалдыг районнуң составынче кирип турар чурттакчылыг черлерниң бюджеттеринче Төлээлекчилер хуралының нормативтиг эрге-хоойлу актылары-биле ук чурттакчылыг черлерниң дөгерезинге чайгыс аай кылдыр тургускан үндүр санаан түңнүң норма-чижектеринге дүүштүр Каа-Хем муниципалдыг районнуң бюджединче Россия Федерациязының үндүрүглер болгаш чыылдалар дугайында хоойлужудулгазынга дүүштүр киир санаары көрдүнген үндүрүглер болгаш чыылдалардан орулгаларны киир санаан туруп болур.

Каа-Хем районнуң эзлчеглиг саң-хөө чылында бюджединиң дугайында Төлээлекчилер хуралының шиитпир-биле азы өске-даа шиитпир-биле айыттынган нормативтерни өйлеп кызыгаарлаан хуусаада тургузарын болдурбас.

50 чүүл. Тус чер бюджеттериниң регионалдыг үндүрүглерден болгаш чыылдаларындан орулгалары

Тус чер бюджединче регионалдыг үндүрүглерден болгаш чыылдалардан кирген орулгаларны Россия Федерациязының үндүрүглер болгаш чыылдалар дугайында хоойлужудулгазынга дүүштүр хүлээп алган Тыва Республиканың хоойлуларында доктаадып тургускан үндүрүг хемчээли-биле киир санаар.

Каа-Хем районнуң эзлчеглиг саң-хөө чылында бюджединиң дугайында Төлээлекчилер хуралының шиитпири-биле азы өскедаа шиитпир-биле айыттынган нормативтерни өйлеп кызыгаарлаан хуусаада тургузарын болдурбас.

51 чүүл. Тус чер бюджеттериниң федералдыг үндүрүглерден болгаш чыылдалардан орулгалары

Тус чер бюджединче федералдыг үндүрүглерден болгаш чыылдалардан кирген орулгаларны Россия Федерациязының үндүрүглер болгаш чыылдалар дугайында хоойлужудулгазында доктаадып тургускан үндүрүг хемчээли-биле киир санаар.

52 чүүл. Каа-Хем муниципалдыг районнуң бюджет хандырылгазын деңнештирери

1. Каа-Хем муниципалдыг районнуң бюджет хандырылгазының деңнештирилгезин муниципалдыг районнарны (хоорай округтарын) саң-хөө-биле деткиир девискээр фондузунуң дотацияларын боттандырар.

Каа-Хем муниципалдыг районнуң бюджет хандырылгазының деңнелинге муниципалдыг районнарны (хоорай округтарын) саң-хөө-биле деткиир девискээр фондузунуң дотацияларын чурттакчыларның санын барымдаалап үлеп-хуваар.

Муниципалдыг районнуң саналгалыг бюджет хандырылгазының деңнелин тодарадырының чурумунга база муниципалдыг районнарны (хоорай округтарын) саң-хөө-биле деткиир девискээр фондузунуң дотацияларын үлеп-хуваарының методиказының ниити негелделерин Россия Федерациязының Бюджет кодекизи доктаадыр.

Муниципалдыг районнарны (хоорай округтарын) саң-хөө-биле деткиири-биле девискээр фондузундан келген дотацияларның үлеп-хуваалдазын эзлчеглиг саңхөө чылында Тыва Республиканың бюджединиң дугайында Тыва Республиканың хоойлузу-биле бадылаар.

53 чүүл. Муниципалдыг чээшкиннер

Федералдыг хоойлуларның болгаш күрүне эрге-чагыргазының федералдыг органнарының өске-даа нормативтиг эргехоойлу актыларының негелделеринге дүүштүр Төлээлекчилер хуралының доктаадып тургусканы чурумун езугаар Каа-Хем муниципалдыг район чээли акшахөреңгилерин, ооң иштинде муниципалдыг үнелиг саазыннарны үндүрериниң күселибиле ажыглаар эргелиг.

54 чүүл. Тус чер бюджедин күүседири

1. Тус чер бюджединиң күүселдезин Россия Федерациязының Бюджет кодекизинге дүүштүр чорудар.

2. Чагырга черииң саң-хөө органының удуртукчузун Россия Федерациязының Чазааның доктаатканы квалификация негелделеринге дүгжүп турар кижилерниң санындан албан-дужаалга томуйлаар.

3. Каа-Хем муниципалдыг районнуң бюджет күүселдезиниң касса хандырылгазын Россия Федерациязының Бюджет кодекизинге дүүштүр боттандырар.

4. Күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органының үндүрүглер болгаш чыылдалар талазы-биле девискээр органнары көдээ чурттакчылыг черниң муниципалдыг тургузуг бүрүзүнде үндүрүг төлекчилериниң учедун чорудар болгаш районнуң саңхөө органынга база көдээ чурттакчылыг черлерниң муниципалдыг тургузугларынга Россия Федерациязының үндүрүглер болгаш чыылдалар дугайында хоойлужудулгазынга дүүштүр Россия Федерациязының Чазааның доктаатканы чурум езугаар муниципалдыг районнуң бюджединче киир санаар ужурлуг үндүрүглерни болгаш чыылдаларны киир санаанының болгаш оларны төлээнииң дугайында информацияны киирер.

55 чүүл. Бюджет чорудулгазында Төлээлекчилер хуралының болгаш муниципалдыг районнуң чагырга черииң харыылаар айтырыгларын аңгылаары

Төлээлекчилер хуралының харыылаар айтырыынга муниципалдыг районнуң бюджединиң төлевилелин сайгарары, бюджетти болгаш ооң күүселдезиниң дугайында отчетту бадылаары хамааржыр.

Чагырга черииң харыылаар айтырыынга бюджеттиң төлевилелин тургузары, ону сайгарып көөрү база бадылаары-биле Төлээлекчилер хуралынче киирери, бюджетти күүседири, үндүрүп берген бюджет акша-хөреңгилериниң ажыглалынга контрольду боттандырары хамааржыр.

9 ЭГЕ
Чер харылзаалары

56 чүүл. Черге өнчүнүң хевирлери

Муниципалдыг районда чер участоктары федералдыг, республика, көдээ чурттакчылыг черлерниң муниципалдыг өнчүзүнге туруп болур, чер участоктары (черлерни үлеп-хуваарының фондузу – чурттакчылыг черлер аразының) – районнуң муниципалдыг өнчүзү болур, а Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың күштүг хоойлуларында көрдүнген таварылгаларда хуу өнчүге хамааржып болур.

57 чүүл. Чер участоктарынга эргелерни боттандырары

Өнчүнүң бүгү хевирлериниң чер участоктарынга эргелерниң боттанылгазын муниципалдыг районнуң хөгжүлде планнарын, үндезин планнаашкынның төлевилелдерин, тудуг тударының схемаларын, районнуң чер кадастрын, район девискээриниң чер тургузуунуң материалдарын, черлерни камгалаарының болгаш ажыглаарының негелделерин өөренип көрбүшаан, Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгазыбиле, чагырга черииң нормативтиг эргехоойлу актылары-биле чорудар.

58 чүүл. Районнуң муниципалдыг өнчүзүнде турар чер участоктары

Муниципалдыг өнчүге:

- федералдыг хоойлулар болгаш аңаа дүүштүр хүлээп алган Тыва Республиканың хоойлулары-биле муниципалдыг өнчүге санаттырган чер участоктары;

- черге күрүне өнчүзүн аңгылап турда тыптып келген муниципалдыг өнчү эргелери;

- хамааты хоойлужудулгазында доктааткан үндезиннер-биле садып алган чер участоктары хамааржыр.

«Черге күрүне өнчүзүн аңгылаарының дугайында» Федералдыг хоойлуда көрдүнген үндезиннер-биле хуу өнчү кылдыр кииртинмээн чер участоктары муниципалдыг өнчүге туруп болур.

Муниципалдыг тургузугларның хөгжүлдезин хандырары-биле оларның өнчүзүнге күрүне өнчүзүнде турар черлерни, ооң иштинде муниципалдыг тургузугнуң кызыгаарындан дашкаар черлерни, халаска дамчыдып берген туруп болур.

59 чүүл. Чер ажыглалының адырынга муниципалдыг районнуң Төлээлекчилер хуралының бүрүн эргелери

Чагырга даргазының киргенин езугаар Төлээлекчилер хуралы:

- онза эрге-байдалдыг муниципалдыг черлерниң эрге-хоойлулуг чурумунуң айтырыгларынга холбашкан нормативтиг эрге-хоойлу актыларын хүлээп алыр;

- чер үндүрүүнүң хемчээлин бадылаар.

60 чүүл. Чер ажыглалының адырынга муниципалдыг районнуң чагырга черииң бүрүн эргелери

Чагырга чери:

- чер хоойлужудулгазынга дүүштүр чер участоктарын бээриниң болгаш хавырарының, а ол ышкаш чагырга черииң чагыргазында турар девискээрлерде чер участоктарын аайлап-башкарарының чурумун, бир эвес оон өске чүүл федералдыг хоойлуда доктааттынмаан болза, тодарадыр;

- муниципалдыг чер участоктарынга эргени, тургузукчу документилерни тыпсыр;

- муниципалдыг районнуң эргезинде турар черлерниң ажыглалын планнаар;

- муниципалдыг районнуң чиңгине планнарын, планнаашкынның болгаш тудуг тударының төлевилелдерин, чер ажыл-агый тургузуунуң планнарын ажылдап кылыр болгаш оларның боттанылгазын организастаар;

- күштүг хоойлужудулгага дүүштүр муниципалдыг черлер ажыглалының хевирлериниң база хөлезилекчилерниң категорияларының талазы-биле хөлезилел төлевирин тургузар;

- тарып каан черлер аразының кызыгаарлаашкынын организастаар, чер участоктарының кызыгаарын, шөлүн, ажыглалының хевирлерин, сорулгага ажыглалын бадылаар;

- черлер ажыглалынга болгаш камгалалынга контрольду организастаар база боттандырар;

- чер ээлериниң, чер эдилекчилериниң болгаш арендаторларның эргелерин камгалаар;

- чер тургузуунуң талазы-биле ажыл-

дарны организастаар болгаш оларның чорудулгазын контрольдаар, районнуң девискээринде чоруттунуп турар чер тургуузуу ажылдарның планнарының талазыбиле түңнел бээр;

- районнуң девискээринге шинчилеп тывар ажылдарны чорударының негелделерин тодарадыр.

61 чүүл. Арга-арыг фондузунга өнчү эргелериниң утказы болгаш арга-арыг фондузунче кирбейн турар арга-арыгга өнчүнүң эргелери

Арга-арыг фондузунга өнчү эргелериниң утказын болгаш арга-арыг фондузунче кирбейн турар арга-арыгга өнчүнүң эргелерин Россия Федерациязының арга-арыг кодекизи, хамааты хоойлужудулгазы болгаш Россия Федерациязының чер хоойлужудулгазы тодарадыр.

Көдээ чурттакчылыг черлерниң черлеринде турар арга-арыгга өнчүнүң хевирлерин федералдыг хоойлу, Россия Федерациязының арга-арыг хоойлузу доктаадып тургузар.

10 ЭГЕ
Социал адыр

62 чүүл. Чуртталга харылзааларының адырынга муниципалдыг районнуң чагырга черииң харыылаар айтырыглары

Чуртталга харылзааларының адырынга муниципалдыг районнуң чагырга черииң харыылаар айтырыгларынга:

- муниципалдыг чуртталга фондузунуң учеду;

- хамаатыларны чединмес деп санаар база оларга социал хөлезилелдиң керээлери-биле муниципалдыг чуртталга фондузундан чурттаар оран-саваны бээр сорулга-биле өг-бүлениң кежигүн бүрүзүнге онаажыр орулгаларның хемчээлин, өг-бүлениң кежигүннериниң өнчүзүнде турар болгаш үндүрүг онаалдазынга таваржыр эт-хөреңгиниң өртек-үнезин тодарадыры;

- социал хөлезилелдиң керээлери-биле берип турар чурттаар оран-савага хереглелдиг хамаатыларның учедун доктааткан чурум езугаар чорудары;

- муниципалдыг тускайжыттынган чуртталга фондузундан чурттаар оран-саваны бээриниң чурумун тодарадыры;

- социал хөлезилелдиң керээлери-биле чединмес хамаатыларга муниципалдыг чуртталга фондузундан чурттаар оран-саваны доктааткан чурум езугаар бээри;

- чуртталга оран-савазын улус чурттавас оран-саваже база улус чурттавас оран-саваны чуртталга оран-савазынче шилчидериниң дугайында шиитпирлерни доктааткан чурум езугаар хүлээп алыры;

- чуртталга оран-савазын эде тургузарының болгаш эде планнаарының чөпшээрежилгези;

- доктааткан чурум езугаар муниципалдыг чуртталга фондузунуң чуртталга оран-савазын чурттаарынга таарымча чок деп санаары;

- муниципалдыг чуртталга фондузунуң ажыглалынга болгаш кадагалалынга, ук фондунуң чуртталга оран-савазының доктааткан санитарлыг базы техниктиг дүрүмнерге болгаш нормаларга, хоойлужудулганың өске-даа негелделеринге дүүшкээнге контрольду боттандырары хамааржыр.

63 чүүл. Кода-суур тудар ажылчорудулга

Кода-суур тудар ажыл-чорудулганың адырынга муниципалдыг районнуң чагырга черииң бүрүн эргелеринге:

- девискээр планнаашкынының документилерин белеткээри болгаш бадылаары;

- суурлар аразының девискээринге кода-суур тудар төлевилээшкинниң тус чер нормативтерин бадылаары;

- Россия Федерациязының Кода-суур тудар кодекизинде көрдүнген таварылгалардан аңгыда, муниципалдыг районнарның девискээр планнаашкынының документилериниң үндезинине белеткеттинген девискээр планнаашкынының талазы-биле документацияны бадылаары;

- тудуг кылырынга чөпшээрелдерни, суурлар аразының хамаарышкан девискээрлеринде турар капитал тудугнуң тудуун, чаартылгазын, капитал септелгезин боттандырып турда, объектилерни ажыглалга киирер чөпшээрелдерни бээри хамааржыр.

64 чүүл. Кижизидилге болгаш өөредилге системазы

Муниципалдыг районда кижизидилге болгаш өөредилге системазының хөгжүлдезин организас-эрге-хоойлу хевирлериниң хөй янзылыының, доктааткан майыктарның сагылгазының байдалдарынга акшаландырыышкынның бюджет, саарылгалыг болгаш буянныг ачы-дуза эгелерин каттыштырарының үндезинине тургузар.

Муниципалдыг районнуң чурттакчыларынга школа бетиниң кижизидилгезиниң, ниити эге, кол ниити, ортумак (долу) ниити өөредилгениң, муниципалдыг албан черлеринде ортумак профессионал өөредилгениң чедингир болурун магадылаар.

65 чүүл. Кадык камгалалының системазы

Муниципалдыг районда кадык камгалал системазының хөгжүлдезин организас-эрге-хоойлу хевирлериниң хөй янзылыының, доктааткан майыктарның сагылгазының байдалдарынга акшаландырыышкынның бюджет, камгаладылга, саарылгалыг болгаш буянныг ачы-дуза эгелерин каттыштырарының үндезинине тургузар.

Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгазынга дүүштүр муниципалдыг районнуң чурттакчыларынга оларның кадыының камгалалын, муниципалдыг албан черлеринге эмчи хандырылгазының, эм-таң-биле хандырылганың чедингир болурун магадылаар.

66 чүүл. Культура болгаш спорт

Муниципалдыг районнуң тус чер бот-башкарылгазының органнары культураның болгаш спорттуң муниципалдыг албан черлериниң хөгжүлдезин хандырар, культура болгаш спорт организацияларның ажыл-чорудулгазын деткиир.

67 чүүл. Чурттакчы чонга социал деткимчениң системазы

Муниципалдыг районда чурттакчы чонга социал деткимчениң системазын хоочуннарга, инвалидтерге, хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерге, чединмес хамаатыларга адрестиг дузаның үндезинине тургузар.

Тус чер бот-башкарылгазының органнары социал хандырылганың муниципалдыг албан черлериниң болгаш социал дузаның хөгжүлдезин хандырар, азырал-каракталды болгаш ажаал-тежээлдени хандырар, буянныг ачы-дуза ажыл-чорудулгазын деткиир.

Тус чер бот-башкарылгазының органнары Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгазынга доктааткан чиигелделерни болгаш ачы-дузаны хоочуннарга, инвалидтерге, хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерге, чединмес хамаатыларга федералдыг болгаш республика бюджеттеринден ук сорулгаларга үндүрүп берген акша-хөреңгилерни барымдаалап көргүзер.

68 чүүл. Чурттакчы чонну ажылга хаара тудары

Муниципалдыг районнуң тус чер бот-башкарылгазының органнары чонну ажылга хаара тудар күрүне органнарының ажылын деткиир, ажылчын туруштарны тургузар, профессионал өөредилгениң системазын хөгжүдер, Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хоойлуларынга дүүштүр муниципалдыг районнуң чурттакчыларын ажылга хүлээп алырын магадылаар арга-биле чурттакчы чонну ажылга хаара тудар херекке деткимче көргүзер.

69 чүүл. Муниципалдыг районнуң девискээрин чаагайжыдары

Муниципалдыг районнуң тус чер бот-башкарылгазының органнары муниципалдыг районнуң девискээрин чаагайжыдарының талазы-биле ажылдарны организастаар.

Муниципалдыг районнуң тус чер бот-башкарылгазының органнары долгандыр турар бойдус хүрээлелиниң камгалалының дугайында хоойлужудулганың сагылгазынга контрольду боттандырып турар күрүне органнарының ажылынга деткимче көргүзер.

70 чүүл. Муниципалдыг албан черлери

Муниципалдыг албан черлерин ачы-дузаны саарылгалыг үндезинге көргүзери шуут-ла болдунмас, үре-түңнел чок азы таарымча чок социал уржуктарга чедирип болур кижизидилге, өөредилге, кадык камгалал адырынга болгаш өске-даа адырларга муниципалдыг ачы-дузаны чедирер сорулга-биле тургузар болгаш ажылдадыр. Муниципалдыг албан черлерин Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хоойлуларынга үндезилеп тургузар, эде организастаар болгаш узуткаар.

Муниципалдыг албан черииң эт-хөреңгизи муниципалдыг районнуң муниципалдыг өнчүзүнге турар болгаш ону ажыл-чорудулганың доктааткан сорулгаларынга дүүштүр ажыглаар.

Тус чер бот-башкарылга органнарының болгаш муниципалдыг өнчүге хамааржыр албан черлериниң удуртукчуларының аразында харылзааларны күш-ажыл хоойлужудулгазынга дүүштүр керээ үндезинине тургузар.

11 ЭГЕ
Корум-чурум болгаш хөйниитиниң айыыл чок чоруу

71 чүүл. Тус чер бот-башкарылга органнарының корум-чурум камгалаар органнар-биле база айыыл чок чорукту хандырар органнар-биле кады ажылдажылгазы

Муниципалдыг районнуң тус чер бот-башкарылгазының органнары кожуунда иштики херектер, айыыл чок чорук, суд, прокуратура органнарының болгаш эргехоойлу камгалаар өске-даа органнарның корум-чурум камгалалының болгаш хоойлу-дүрүм сагылгазын хандырарының талазы-биле ажылынга деткимче көргүзер.

Тус чер бот-башкарылга органнарының корум-чурум хандырылгазының айтырыгларының талазы-биле шиитпирлерин күрүнеиң эрге-хоойлу камгалаар органнары хоойлужудулга дүүштүр күүседир болгаш деткиир.

72 чүүл. Чурттакчы чонну болгаш девискээрлерни онза байдалдардан камгалаар адырга тус чер бот-башкарылга органнарының бүрүн эргелери

Муниципалдыг районнуң тус чер бот-башкарылгазының органнары:

- чурттакчы чонну болгаш девискээрлерни онза байдалдардан камгалаарынга эргежок чугула күштерни болгаш чепсек-херекселдерни белеткээр болгаш оларны белениниң шугумунга тудар, онза байдалдарда камгаланырының аргаларын чурттакчы чонга өөредир;

- онза байдалдарда чурттакчы чонну өскээр көжүрениниң дугайында шиитпирни хүлээп алыр болгаш ооң чорудулгазын организастаар;

- доктааткан чурум езугаар чурттакчы чонну болгаш девискээрлерни онза байдалдардан камгалаар адырга медээдыңнадыглар чыылдазын, оларның солчулгазын боттандырар, онза байдалдарның тургустунуп болурунуң айыылының дугайында азы оларның тургустунганының дугайында чурттакчы чонга өй-шаанда медээлээр болгаш дыңнадыр;

- чурттакчы чонну болгаш девискээрлерни онза байдалдардан камгалаар адырга хемчеглерниң акшаландырыышкынын боттандырар;

- онза байдалдарны узуткаарынга саңхөө болгаш материалдыг курлавырларны тургузар;

- үрелиишкин чайладыр, камгалал чорудар болгаш өске-даа соңгаарлаттынмас ажылдарны организастаар база чорудар, а ол ышкаш оларны чорудуп турда хөй-ниитиниң корум-чурумун тудар, боттуң күштери болгаш чепсек-херекселдери чедишпээнде Тыва Республиканың Чазаандан дуза дилээр;

- онза байдалдарда организацияларның турум ажылдаарынга деткимче көргүзер;

- районнуң чагырга черииң чанынга чурттакчы чонну болгаш девискээрлерни онза байдалдардан камгалаар адырга сорулгаларны шиитпирлээринге тускай төлээлеткен доктаамал ажылдыг эргелеп-башкарылга органнарын (хамааты камгалалының болгаш онза байдалдарның) тургузар;

- онза байдалдарда хөй-ниитиниң корум-чурумунуң камгалалын организастаар болгаш хандырар.

12 ЭГЕ
Түңнел чүүлдер

73 чүүл. Уставты хүлээп алырының болгаш өскертириниң чуруму

1. «Тыва Республиканың Каа-Хем кожууну» Каа-Хем муниципалдыг районнуң Уставын Төлээлекчилер хуралы, бир эвес ону хүлээп алыры дээш Төлээлекчилер хуралының депутаттарының доктааткан санындан үштүң ийизи бадылаан болза, хүлээп алыр болгаш ону күрүнеден бүрүткээн база массалыг информация чепсектеринге албан-езу-биле парлаан (чонга чарлаан) соонда күштүг болуп кирер.

2. Бо Уставтың дүрүмнери бүгү хамаатыларга, муниципалдыг районнуң девискээринде турар бүгү организацияларга, оларның организас-эрге-хоойлулуг хевирлеринден хамаарылга чокка, албан күүселделиг болур.

74 чүүл. Уставка өскерилгелер болгаш немелделер киириниң чуруму

Уставка өскерилгелер болгаш немелделер киириниң дугайында саналдарны күштүг хоойлужудулгага дүүштүр Төлээлекчилер хуралының депутаттары, чагырга даргазы, өске-даа кижилер киирген туруп болур.

Каа-Хем муниципалдыг районнуң Уставының төлевилелин, а ол ышкаш бо Уставка өскерилгелер болгаш немелделер киириниң дугайында эрге-хоойлу актызын бо Уставты хүлээп алырының, бо Уставка өскерилгелер болгаш немелделер киириниң дугайында айтырыгны сайгарар хүнге чедир 30 хонуктан орай эвесте албан езу-биле парлаар. Ооң-биле кады Төлээлекчилер хуралының доктаадып тургусканы Устав төлевилелинге хамаарышкан саналдарны учеттаарының чурумун, а ол ышкаш ооң сайгарып чугаалажылгазынга хамаатыларның киржилгезиниң чурумун парлаар.

Каа-Хем муниципалдыг районнуң Уставы, Каа-Хем муниципалдыг районнуң Уставынга өскерилгелер болгаш немелделер киириниң дугайында эрге-хоойлу актызы оларны күрүнеден бүрүткээн база массалыг информация чепсектеринге албан-езу-биле парлаан соонда күштүг болуп кирер.

75 чүүл. Шилчилге чадазы

1. Бо Уставтың күштүг болуп киреринiң бетинде соңгуткан Төлээлекчилер хуралы Төлээлекчилер хуралының хүлээлгелерин бүрүн эргелериниң хуусааларының 2007 чылдың июнь 2-де доостурунга чедир күүседир болгаш ооң бүрүн эргелери чаа чыышты хевирлеп тургускан хүнде соксаар.

2. Бо Уставтың күштүг болуп киреринiң бетинде соңгуткан Төлээлекчилер хуралының даргазы муниципалдыг районнуң Баштыңының бүрүн эргелерин муниципалдыг районнуң чаа Баштыңы соңгуттургуже чедир боттандырар.

3. Муниципалдыг районнуң чагырга даргазын бо Уставтың дүрүмнеринге дүүштүр томуйлаар.

4. Бо Устав күштүг болуп киргижеге чедир Каа-Хем районнуң көдээ чурттакчылыг черлериниң боттарының бүрүн эргелерин күш-ажыл дугуржулгазы-биле (керээзи-биле) күүседип турар чагырга даргалары күштүг хоойлужудулгага дүүштүр бүрүн эргелерни керээде айыттынган хуусаа төнгүжеге чедир боттандырар.

5. Бо Устав күштүг болуп киргижеге чедир Каа-Хем районнуң боттарының бүрүн эргелерин күш-ажыл дугуржулгазы-биле (керээзи-биле) күүседип турар муниципалдыг албан-хаакчылары, техниктиг персоналы, чагырга черииң ажылдакчылары күш-ажыл хоойлужудулгазынга дүүштүр ажылдаарын уламчылаар.

6. Бо Уставтың 19 чүүлү Каа-Хем муниципалдыг районнуң Төлээлекчилер хуралының чаа составы хевирлеттинип тургустунганда күштүг болуп кирер.

76 чүүл. Уставтың күштүг болуп киреринiң болгаш ону шыгжаарының чуруму

1. Муниципалдыг районнуң Уставы Тыва Республиканың Чазак Даргазының Канцелярыязынга бүрүткел эртер.

2. Муниципалдыг районнуң Уставы аңаа күрүне бүрүткелин кылган база массалыг информация чепсектеринге албан езу-биле парлаан (чонга чарлаан) соонда күштүг болуп кирер.

3. Бо Уставтың экземплярларын Каа-Хем муниципалдыг районнуң чагырга черинге, Тыва Республиканың Чазак Даргазының Канцелярыязынга, көдээ чурттакчылыг черлерниң чагыргаларынга болгаш муниципалдыг районнуң бүгү библиотекаларынга шыгжаар.

4. Бо Уставтың күштүг болуп кирген хүнүнден эгелеп, 2001 чылдың октябрь 29-та Тыва Республиканың юстиция талазыбиле комитединиң № 29-р дужаалы-биле бүрүткээн «Тыва Республиканың Каа-Хем кожууну» муниципалдыг тургузугнуң Уставын күжүн чидирген деп санаар.

ПЯТНИЦА, МАРТ 11

1 КАНАЛ

06.00 ДОБРОЕ УТРО.
09.00 НОВОСТИ.
09.05 «Хиромант», т/с.
10.10 "Клон", т/с.
11.30 Дисней-клуб. "Аладдин".
12.00 НОВОСТИ.
12.05 "Рожденная революцией", т/с.
13.40 «Спецрасследование». «Старатели мертвого города».
14.30 Угадай мелодию.
15.00 НОВОСТИ.
15.20 Боевик «Криминальный квартет».
17.00 Пять вечеров.
18.00 НОВОСТИ.
18.20 «Криминальная Россия». «Дьяволица», д/ф. 1-я серия.
18.50 «Основной инстинкт», ток-шоу.
19.50 Поле Чудес.
21.00 ВРЕМЯ.
21.25 Большая премьера.
23.00 Концерт в Лас-Вегасе.
01.25 Драма «Вердикт».
03.40 - 05.20 Приключенческая комедия «Хуже не бывает».

РОССИЯ

05.00 Доброе утро, Россия!

"ТЫВА"

06.15, 07.15, 08.05 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА.
06.45, 07.45 Местное время. ВЕСТИ- ТЫВА ЧЕРДЕ.

РОССИЯ

08.45 «Тайны следствия-3», т/с.
09.45 К 60-летию Победы. «Курская дуга. Перелом».
10.45 ВЕСТИ. Дежурная часть.
11.00 ВЕСТИ.

"ТЫВА"

11.30 Местное время. ВЕСТИ - ТЫВА.

РОССИЯ

11.50 «Мусульмане».
12.00 Вся Россия.
12.15 «Городок». Дайджест.
12.45 В поисках приключений.
13.45 ВЕСТИ. Дежурная часть.
14.00 ВЕСТИ.

"ТЫВА"

14.10 Местное время. ВЕСТИ - ТЫВА.

РОССИЯ

14.30 "Частная жизнь", ток-шоу.
15.30 Боевик «Джокер».
16.30 ВЕСТИ. Дежурная часть.

"ТЫВА"

16.40 Местное время. ВЕСТИ - ТЫВА ЧЕРДЕ.

РОССИЯ

17.00 ВЕСТИ.
17.10 "Кулагин и партнеры".
17.45 "Кармелита", т/с.
18.45 «Исцеление любовью», т/с.
19.45 ВЕСТИ. Дежурная часть.
20.00 ВЕСТИ.

"ТЫВА"

20.30 Местное время. ВЕСТИ – ТЫВА.

РОССИЯ

20.50 Спокойной ночи, малыши!
20.55 Премьера. М.Галкин, группа «ЭКС-БЭ», Ю.Гальцев, Е.Воробей и Г.Ветров в бенефисе Сергея Дроботенко.
23.00 Детектив «Игра всерьез».
01.15 - 03.55 Остросюжетный фильм «Дело о пеликанах».

НТВ

06.00 СЕГОДНЯ УТРОМ.
09.05 "Она написала убийство", т/с. «Обыкновенное убийство: комитет».
10.00 СЕГОДНЯ.
10.15 Военное дело.
10.55 Мелодрама «Грозовой перевал».
13.00 СЕГОДНЯ.
13.40 Комедия «Фортуна».
15.30 Чрезвычайное происшествие.
16.00 СЕГОДНЯ.
16.20 "Принцип "Домино", ток-шоу.
17.30 «Стресс», ток-шоу.
18.30 Чрезвычайное происшествие.
19.00 СЕГОДНЯ.
19.35 Боевик «Огонь из преисподней».
21.50 Чрезвычайное происшествие.
22.00 СЕГОДНЯ. 22.00.
22.40 Совершенно секретно. Информация к размышлению.
23.35 Полицейский боевик «Новичок».
02.05 Кома: это правда.
02.35 Бильярд.
03.15 «Первый понедельник»,т/с.
00.00 СЕГОДНЯ.
04.15 «За гранью возможного», т/с.
04.55 «Любовь вдовца-2», т/с.
05.40 - 06.00 Чрезвычайное происшествие.

ТВЦ-Сибирь

06.00 Настроение.
08.30 Газетный дождь.
08.45 Киноповесть «Республика Шкид».
10.55 «Народные средства, или Живем, как умеем». Юмористическая программа.
11.15 Доходное место.
11.20 Петровка, 38.
11.45 СОБЫТИЯ. Время москов.
12.00 Особая папка.
12.50 Денежный вопрос.
13.05 "Инспектор Деррик", т/с.
14.10 «Свой дом». Телегазета «Из рук в руки».
14.45 СОБЫТИЯ. Время москов.
15.00 Регионы. Прямая речь.
15.25 АБВГДейка.
15.55 Супердиск.
16.05 «Криминальный кроссворд», т/с.
17.05 Деловая Москва.
17.45 СОБЫТИЯ. Время москов.
18.15 Приглашает Борис Ноткин.
18.40 Телемагазин.
19.00 "Тайны и ложь", т/с.
19.50 «Народ хочет знать», ток-шоу.
20.45 СОБЫТИЯ. Время москов.
21.20 Пять минут деловой Москвы.
21.25 Детектив «Круг».
23.25 Времечко.
00.00 СОБЫТИЯ. Время москов.
00.25 Русский век.
01.05 - 03.15 Драма «Нежная кожа». *Жизнь благополучного семьянина средних лет — тихого и скромного человека — переворачивается, когда он влюбляется в молодую стюардессу. Герой решает уйти из семьи, но его жена готова на любое безрассудство, лишь бы не отпускать мужа.*

ТНТ

05.55 Москва: инструкция по применению.
06.20 "Любовь и тайны Сансет Бич", т/с.
07.10 Глобальные новости.
07.15 "Котопес", м/с.
07.40 "Ох, уж эти детки", м/с.
08.05 "Как говорит Джинджер", м/с.
08.30 Русская усадьба-4.
09.00 Завтрак с Дискавери. «Путеводитель по вселенной».
09.30 «Пятый элемент», х/ф.
12.15 "Дикая семейка Торнберри", м/с.
12.40 "Приключения Джимми Нейтрона, мальчика-гения", м/с.
13.05 "Эй, Арнольд!", м/с.
13.30 Телемагазин.
14.00 Голод.
15.00 "Толстая девчонка», т/с.
16.00 Дом-2. Первая весна.
17.00 "Окна", ток-шоу.
18.00 Школа ремонта.
19.00 Живой журнал.
19.30 Москва: инструкция по применению.
20.00 "Окна", ток-шоу.
22.00 Дом-2. Первая весна.
22.00 Премьера. Комедийная мелодрама «От ненависти до любви». (Индия).
01.20 Дом-2. После заката.
01.50 Москва: инструкция по применению.
02.20 Наши песни.
02.35 Живой журнал.
03.05 Голод.
04.05 - 06.05 Комедия «Сумасшедшие на стадионе».

СУББОТА, МАРТ 12

✧ Ак-көк экран ✧ Ак-көк экран ✧ Ак-көк экран

1 КАНАЛ

06.00 НОВОСТИ.
06.10 «Земля до начала времени», т/с.
06.40 Музыкальная комедия «Мой нежно любимый детектив».
08.20 Играй, гармонь любимая!
09.00 Слово пастыря.
09.10 Здоровье.
10.00 НОВОСТИ.
10.20 Премьера. «Три окна».
10.50 «Кумиры». Татьяна Веденеевна.
11.30 Встань и иди.
12.00 НОВОСТИ.
12.10 История с географией. «Аполлон-13»: Авария на орбите».
13.00 «Дисней-клуб». «Микки Маус и его друзья».
13.30 Умницы и умники.
14.10 Премьера. «Отлично, Григорий!», д/ф.
14.40 Весенняя шутка с группой «Экс-ББ».
15.10 Слабое звено.
16.00 Премьера. Комедия «Моя большая армянская свадьба».
17.50 «Классика Уолта Диснея». «Золотые годы Микки Мауса».
18.00 НОВОСТИ.
18.10 «От печали до радости..». Юбилейный концерт Юрия Антонова.
20.00 Кто хочет стать миллионером?
21.00 ВРЕМЯ.
21.20 Розыгрыш.
22.40 Золотой граммафон.
01.20 Криминальная комедия «В раю, как в ловушке».
03.20 Приключенческий фильм «Фар Лэп: путь к победе».
05.15 - 05.40 Русский экстрим.

РОССИЯ

05.50 Комедия «Старый знакомый».
07.15 «Большая перемена» с Ю.Николаевым.
07.40 Золотой ключ.
08.00 ВЕСТИ.

"ТЫВА"

08.10 Местное время. ВЕСТИ - ТЫВА.

РОССИЯ

08.20 Русское лото.
08.55 Утренняя почта.
09.25 Субботник.
10.10 Смехопанорама Евгения Петросяна.
11.00 ВЕСТИ.

"ТЫВА"

11.10 Местное время. ВЕСТИ - ТЫВА ЧЕРДЕ.

РОССИЯ

11.20 Сто к одному.
12.15 В поисках приключений.
13.15 Клуб сенаторов.
14.00 ВЕСТИ.
14.20 Комедия «Ты — мне, я — тебе».

"ТЫВА"

16.00 ВЕСТИ - ТЫВА ЧЕРДЕ.
16.20 ТЕЛЕШКОЛА. «Мы учим русский язык».
16.35 ХӨГЖҮМНҮГ БАЙЫР.
17.05 ЗАКОНОДАТЕЛЬНАЯ ВЛАСТЬ.
17.10 ВЕСТИ - ТЫВА. Итоги недели.
17.45 Точка зрения Жириновского (на платной основе).

РОССИЯ

18.00 Веселый вечер «Аншлага».
19.50 В «Городке».
20.00 ВЕСТИ.
20.25 Зеркало.
20.35 «Честный детектив». Авторская программа Эдуарда Петрова.
21.05 Премьера. «Тебе настоящему», х/ф.
00.05 Комедия «Дом Большой Мамочки».
02.05 - 03.00 Горячая десятка.

НТВ

06.00 «Зима В Простоквашино», м/ф.
06.15 «Огонь из преисподней», х/ф.
08.00 СЕГОДНЯ.
08.15 «Ну, погоди!», м/ф.
08.25 «Полицейский Кэттс и его собака», т/с.
08.55 Без рецепта.
09.25 Дикий мир.
10.00 СЕГОДНЯ.
10.20 Растительная жизнь.
16.55 Кулинарный поединок.
11.55 Квартирный вопрос.
13.00 СЕГОДНЯ.
13.20 Особо опасен!
13.55 Мелодрама «Единственная...»
16.00 СЕГОДНЯ.
16.20 Женский взгляд.
16.55 Своя игра.
17.50 Детективный сериал «Мангуст».
19.00 СЕГОДНЯ.
19.40 Профессия — репортер.
20.10 Боевик «Убийцы».
22.50 Мировой бокс.
23.55 Эротическая мелодрама «Ключ».
02.05 Футболистика.
02.55 «Однажды в Калифорнии», т/с.
03.35 Профессия — репортер.
04.00 СЕГОДНЯ.
04.15 - 05.50 Ироническая притча. «Время печали еще не пришло».

ТВЦ-Сибирь

07.40 Музыкальная комедия «Звездный дождь».
08.40 Про питание.
08.50 Фильм-сказка «Ледяная внучка».
10.05 АБВГДейка.
10.30 Песенка года.
11.00 Без репетиций.
11.25 Пятая передача.
11.45 События. Время москов.
12.00 Солнечный круг.
12.30 «Круг», х/ф.
14.10 Прорыв.
14.45 СОБЫТИЯ. Время москов.
15.05 «Криминальный кроссворд», т/с.
15.55 Настоящее документальное кино. «Казань — Москва — Казань».
16.25 Приключенческий фильм «Человек в железной маске».
18.20 Два рояля.
19.10 Начало детективного мини-сериала «Мисс Марпл Агаты Кристи».
21.00 Постскриптум.
22.00 Боевик «Красная жара».
00.20 СОБЫТИЯ. Время москов.
00.30 Открытый проект.
02.40 - 04.15 Боевик Красавчик Джонни».

ТНТ

07.00 «Наша секретная жизнь-3», т/с.
07.45 Каламбур.
08.10 «Дживс и Вустер», т/с.
09.05 Фигли-мигли.
09.25 Маски-шоу.
10.00 «От ненависти до любви», х/ф. 1-я и 2-я серии.
13.30 Две блондинки против грязи.
14.00 Каламбур.
14.30 Фигли-мигли.
15.00 «Агентство НЛС-2», т/с.
16.00 Дом-2. Первая весна.
17.00 «Саша+Маша», т/с.
17.30 Москва. Инструкция по применению.
18.00 «Запретная зона», ток-шоу.
19.00 «Агентство НЛС-2», т/с.
20.00 «Цена любви», д/д.
21.00 Дом-2. Первая весна.
22.00 «Саша+Маша», т/с.
22.30 «Комедийный коктейль», т/с.
23.20 «Смешные и голые», т/с.
23.50 Дом-2. После заката.
00.20 «Квартирка», т/с.
01.15 Микс файт: бои без правил.
01.45 Голод.
02.45 Премьера. Фантастический фильм «Параллельный мир».
05.00 - 05.50 «Ливерпуль-1», т/с.

«УЧЕБНИКИ» МАГАЗИН

дараазында өөредилге номнарын садып тур:

Экзаменнерге белеткенир өөредилге номнарын болгаш экзаменнерге белеткел материалдарын садып алырынче силерни чалап тур.

Экзаменни "5-ке" дужаалы. Экзаменнер билеттери болгаш бүгү эртемнер айтырыгларынга харыылар. Дээди өөредилге черлеринге өөренип кирерлерге: "Биология" Ярыгин. "Химия" Егоров,"Ниитилел эртеми" МКУ.

Дээди өөредилге черлериниң студентилеринге экономика, менеджмент талазы-биле **лекциялар конспектилери.** Россия төөгүзүнүң талазы-биле кичээл аайы-биле **сценарийлер.** Англи дыл, биология талазы-биле **ажылчын кыдыраштар.** Англи дыл талазы-биле темаларга **95 харыы.** Биология. Плещаков. Сонин.5-11 класстар. Бисти долгандыр турар делегей. Плещаков. 1, 2, 3 класстар.

Байырлалга кулинария талазы-биле **бөлүк белектер.** Уран-чечен болгаш уруглар литературазы.

Кээр чери: Кызыл хоорай. Бухтуев кудумчузу, 1, «Трансагентилел».

Көдээ ажыл-агый бүдүрүлге кооперативтериниң дүшкенин дыңнадып тур

Мөңгүн-Тайга кожуунда дараазында көдээ ажыл-агый бүдүрүлге кооперативтериниң дүшкенин чарлап, дыңнадып тур:

«Мугур-Шегетей» көдээ ажыл-агый бүдүрүлге кооперативи (удуртукчузу Маадыр-оол Иргитович Намзын).
«Хамнаарак» (Адыгжы Ак-Салович Насык-оол).
«Сайыр» (Дынзыг-оол Салчакович Акша-оол).
«Көвей-Өдек» (Анна Минчитовна Салчак).
«Барышкын» (Александр Донгакович Дамбаа).
«Мерген» (Бады-Байыр Нордатович Хертек).
«Ала-Хая» (Кызыл-оол Лопсанович Салчак).
«Саадак» (Эрес-оол Салчакович Кунчу).
«Кызыл-Хая» (Айланмаа Тасовна Кара-Сал).
«Каргы» (Күнзенмаа Кара-Донгаковна Опек).
«Ак-Баштыг» (Адар-оол Мочак-оолович Биче-оол).

ВОСКРЕСЕНЬЕ, МАРТ 13

1 КАНАЛ

06.00 НОВОСТИ.
06.10 «Земля до начала времен», м/с.
06.40 Фантастико-приключенческий фильм «Рейнджеры силы».
08.20 Армейский магазин.
08.50 «Дисней-клуб». «Команда Гуффи».
09.10 В мире животных.
10.00 НОВОСТИ.
10.10 Непутевые заметки.
10.30 Пока все дома.
11.10 Дог-шоу.
12.00 НОВОСТИ.
12.10 Живая природа. «Правда о белом медведе».
13.40 «Дисней-клуб». «Микки Маус и его друзья».
13.40 «60 фильмов о войне». Военная драма «Ангелы смерти».
15.20 Слабое звено.
16.10 Стартовый матч Чемпионат России по футболу. «Зенит (Санкт-Петербург) - «Динамо» (Москва).
18.00 Времена.
18.50 КВН-2005.
21.00 ВЕСТИ.
21.45 Комедия «Законы привлекательности».
01.20 Триллер «Обычные подозреваемые».
03.20 - 05.50 Мелодрама «Масло Лоренцо».

РОССИЯ

05.50 «Сказка о потерянном времени», х/ф.
07.05 «Серая шейка», м/ф.
07.25 Колоссальное хозяйство.
07.40 «Военная программа» А.Сладкова.
08.00 ВЕСТИ.
08.10 МЕСТНОЕ ВРЕМЯ. ВЕСТИ -МОСКВА.
08.20 Студия «Здоровье».
08.50 ТВ Бинго шоу.
09.05 Диалоги о животных.
10.00 Вокруг света.
11.00 ВЕСТИ.
11.10 МЕСТНОЕ ВРЕМЯ- ВЕСТИ МОСКВА.
11.20 Пирамида.
11.50 «Городок». Дайджест.
12.20 Сам себе режиссер.
13.15 Парламентский час.
14.00 ВЕСТИ.
14.20 «Фитиль» № 34.
15.05 Мелодрама «Приговор».
17.45 Премьера. Ф.Киркоров, В.Леонтьев, Н.Королева, В.Винокур и другие в праздничном шоу Валентина Юдашкина.
20.00 ВЕСТИ НЕДЕЛИ с Сергеем Брилевым.
21.00 Специальный корреспондент.
21.25 Премьера. Программа Дмитрия Диброва «Я готов на все!».
22.30 Премьера. Боевик «Широко шагая».
00.00 Остросюжетный фильм «Легионер».
02.00 - 03.52 Триллер «Мертвый штиль».

НТВ

05.50 «Тайна третьей планеты», м/ф.
06.40 Киносказка «Каменный цветок».
08.00 СЕГОДНЯ.
08.15 Сказки Баженова.
08.45 Их нравы.
09.25 Едим дома.
10.00 СЕГОДНЯ.
10.20 Чрезвычайное происшествие. Обзор за неделю.
10.50 Top gear.
11.25 Дачники.
12.00 «Школа злословия», ток-шоу.
13.00 СЕГОДНЯ.
13.20 Военное дело.
14.05 Социально-психологическая молодежная драма «Забавы молодых».
16.00 СЕГОДНЯ.
16.20 Тайны разведки.
16.55 Своя игра.
17.50 «Мангуст», т/с. «Школьный детектив».
19.00 СЕГОДНЯ.
19.40 Чистосердечное признание.
20.10 Комедия «Отпетые мошенники».
22.30 Премьера. «Милицейская жизнь», д/ф из цикла «Поймать и посадить».
23.20 Боевик «Выход дракона».
01.35 Эротический фильм «Злодейка».
03.20 Мужские игры Екатерины Фурцевой.
04.00 СЕГОДНЯ.
04.10 - 06.00 Боевик «Редкая отвага».

ТВЦ-Сибирь

06.55 «Мисс Марпл Агаты Кристи», т/с.
08.30 Православная энциклопедия.
09.00 Отчего, почему?
09.50 Марш-бросок.
10.20 Наш сад.
10.45 Лакомый кусочек.
11.05 21 кабинет.
11.30 Шар удачи.
11.45 СОБЫТИЯ. Время москов.
12.00 «Алфавит», телеигра.
12.50 Комедия «Дайте жалобную книгу».
14.45 СОБЫТИЯ. Время москов.
14.55 «Криминальный кроссворд», т/с.
15.40 Приглашает Борис Ноткин.
16.15 Парк юмора.
17.05 «Стиль года-2004». Церемония вручения премии.
18.05 «Собачья работа», т/с.
20.00 Момент истины.
21.00 Авантюрная комедия «Бульварный переплет».
23.25 Завтра, послезавтра... и все дни недели.
23.55 Деликатесы.
00.35 - 02.30 «Трасса 60. Дорожные истории».

ТНТ

07.00 «Наша секретная жизнь-3», т/с.
07.45 Каламбур.
08.10 «Дживс и Вустер», т/с.
09.00 Фигли-мигли.
09.25 Маски-шоу.
10.00 Драма «Граф Монте-Кристо».
12.20 «Сейлормун снова с нами», м/с.
13.30 Маски-шоу.
13.50 Каламбур.
14.30 Фигли-мигли.
14.55 «Агентство НЛС-2», т/с.
16.00 Дом-2. Первая весна.
17.00 «Саша+Маша», т/с.
17.30 Две блондинки против грязи.
18.00 Школа ремонта.
19.00 «Агентство НЛС-2», т/с.
20.00 «Запретная зона», ток-шоу.
21.00 Дом-2. Первая весна.
22.00 «Саша+Маша», т/с.
22.30 «Комедийный коктейль», т/с. Заключительная серия.
23.20 «Смешные и голые», т/с.
23.50 Дом-2. После заката.
00.20 «Квартирка», т/с. Закл. серия.
01.10 Микс файт: бои без правил.
01.55 Голод.
02.55 - 05.15 Комедия «Семейка Флоддер».

Төрүттүнген хүнүнер – биле!

Бистиң ынак кырган-аввавыс, күш-ажылдың хоочуну **Маады Янчаповна СИЛИНМЕЙ** 2005 чылдың февраль 24-те 80 харлаан.

Дагаа чылын уткуп алганывыс айда сезеннээн кырган-аввавыс 1941-1945 чылдарда, дайын үезинде, дүн-хүн чокка типографияга ажылдап чораан.

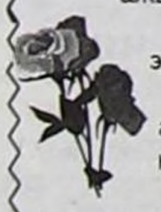

Үш оолдуң иези, 3 кыс, 1 оол уйнуктары шупту дээди эртем-билиглиг.

80 харлааныңар-биле байыр чедирбишаан, бистиң аравыска ам-даа хөй чыл чурттаарыңны күзедивис, ынак кырган-авай.

Оглу Андрей.

Республика эмнелгезиниң бухгалтериязында 25 чыл үзүктел чок эки ажылдап чоруур кенним **Елена Багай-ооловна МОНГУШКА** Бүгү-делегейниң херээженнер хүнү — Март 8 база төрүттүнген хүнү-биле байыр чедирбишаан, аас-кежикти, быжыг кадыкшылды, ажыл-ижинге чедиишкиннерни күзедим.

Ол үш оолдуң, беш чаштарның ынак, эргим авазы, кырган-авазы. Биче сеткилдиг, буянныг кеннимге чоргаарланып, хүндүлеп чор мен.

Кунчуу Н.Ш.Монгуш.

"ЭХНАТОН"
бааза чалап тур

Садып турар чүүлдеривис: бирги сорттуң 1 шоодай далганы 340 рубль, дээди сорттуу—410 рубль, 1 кг оодурба—2,50 рубль, шоодай чигир—870 рубль, кг кырлыг-кара—14,50 рубль, рис—16,50, перловка—8,50, чочак-тараа—9,50, манка—11,50, алтайның макароннары—14,30 рубль, үнүш үзү 31 рубльден өрү өртектиг, четчири-биле бар. Бирги категорияның чуургазы—21 рубль, печеньелер—24 рубльден өрү, шоколад конфеталар—48,50 рубльден өрү, карамель конфеталар—33 рубльден өрү, кургаг сүт 1 кг—70 рубль, хоюткан чигирзиг сүт (банкада) — 15 рубль. Ак саржаг, маргарин, майонез, кетчуп, томат пасталары, тушенкалар, шай, кофе, дагаа эттери.

Мөөң садып алыр кижилерге чиигелделиг.

"Эхнатон" бааза. Склад 3. Телефону 5-38-40.

ХЕРЕГЛЕКЧИЛЕРНИҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ:

"Тываэнерго"ААН хереглекчилерниң кичээнгейинге дыңнадыры болза, 2005 чылдың **март 3-тен март 13-те 19 шактан 21 шакка** чедир энергия системазының турум ажылдаарын камгалап арттырар сорулга-биле электри энергиязын өжүрүп болурун дыңнадып тур.

"Тываэнерго"ААН

Республиканың Чер болгаш өнчү харылзаалар яамызы **2005 чылдың март 31-де** административтиг тудугну садарының талазы-биле аукционну эрттирер, турар чери:Кызыл хоорай, Оюн Күрседи кудумчузу,141.

Чаңгыс каът тудуг, үр үеде ажыглаттынмаан,айыылдыг байдалда,чартыы үрелген. Долгандыр хуу тудуглар турар кварталдың иштинде турар.

Эге өртээ 102,700 рубль.

РФ-тиң Тыва Республиканың күштүг болуп турар хоойлужудулгазынга дүүштүр, өнчүге зэ болурунуң күрүне бүрүткели-биле холбашкан шупту чарыгдалды садып алыкчы бодунга алыр.

Ооң-биле чергелештир "№ 1 Автотранспорт бүдүрүлгези" деп ажык акционер ниитилелди садып турар. **Турар чери:** Кызыл хоорай, Интернациональная кудумчузу, 106. Ниити акцияның саны 537, уставта капиталының 4,1 хуузу, 1 акцияның өртээ 50 рубль.

Аукционга эге өртээниң 20 хуузун төлээн болгаш үезинде чагыгны киирген хуу кижилерни болгаш юридиктиг эргелиг албан черлери киржир.

Чагыгларны 2005 чылдың март 30-де дараазында адресте хүлээп ап турар: Кызыл хоорай, Московская кудумчузу, 2а, тайылбыр алыр телефоннары: 5-40-31; 5-39-09; 1-11-93; 1-11-90.

Суурларже кичээнгей улуг

Чоокта чаа Тарлаг сумузунга Бии-Хем кожуун чагыргазының эрткен чылгы ажылының дугайында отчет-түңнелдиг хуралы болган. Аңаа суурнуң чону шупту-зу чыглып келген. Кожуун чагырыкчызы В.Н. Гончаров отчедун илеткеп таныштырган.

Үе чеже-даа берге болза, кожууннуң чагырга черииң кылып чоруткан ажылын чон багай эвес деп үнелээн. Көдээ суурларның хөгжүлдези дээш сагыш салыышкын бар. Чижээ, Тарлаг сумузунуң малчыннары электри хандырылгазы-биле мурнунда бергедеп турган. Эрткен чылын кожуун чагыргазының деткимчези-биле далган дээрбезинден Малиновка чедир чаа электри шугумнарын шөйүп берген. Школаның болгаш клубтуң одалга системазын шуут чаартып кылган. Чурттакчыларга кудуктар насостарын база солуп берген.

Өске суурларга бодаарга, Тарлагда бустунган, кагдынган бажыңнар чок. Суурнуң чурттакчылары ажыл-амыдыралынга кызымак, аажок идепкейжи, ажылгыр, кижизиг чон. Оларга чоргаарланып чоруур мен.

Хуралдың түңнелинде кожуун чагырга черинге моон-даа ыңай үре-түңнелдиг ажылдаарын күзеп кагдывыс. Тарлаг сумузунда чурттап олурар Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи Семен Тандакаевич Хөлдүгбейге кенни мен Тиилелгениң 60 чылынга уткуштур байыр чедирбишаан, бо бижээн үүлүмнү солунга парлаарын диледим.

Валентина ХӨЛДҮГБЕЙ.

Чечен-мерген бодалдар

Чүвени ханы бодап, медереп билир кижи чедиишкиннеринден бодаарга, бодунуң частырыгларындан эвээш эвес өөредиглиг үүлдерни билип алыр.

Джон Дьюи.

Бодалдарның чедир быжа бээрин мана,ынчалзажок ол хөлүн эрттир быжа бербезин: эрттир быжа берген бодалдар чимис-биле дөмей,өйү эрте берген болур.

В.ГЮГО.

Удурланып эгелээр болзувусса, кижилер чүгле ынчан солун медээлерни чугаалап үндүрүп келир.

Бернард ШОУ.

Орулга алырын специалистер хай-бачыттыг чүүл кылдыр санап турар. А мээң санап турарым-биле алырга,езулуг хай-бачыт—карылгалыг болуру-дур.

Уинстон ЧЕРЧИЛЛЬ.

Мерген угаанныг хаан кижи мерген угаанныг чөвүлекчилерлиг болур ужурлуг:бодунуң чөвүлекчизиниң мерген угаанныын үнелээрде, боду мерген угаанныг болур ужурлуг.

Диоген.

Елизавета Валериевна МОНГУШТУҢ Сүт-Хөл кожуунуң Кара-Чыраа ортумак школазын дооскан А сериялыг № 4842544 аттестадының читкенин барымдаалааш, ону **күш чок деп санаар.**

* * *

Сүт-Хөл кожуунуң социал килдизиниң 1998 чылдың ноябрь 18-те **Ылдык Дозур-ооловна ДОНГАККА** тывысканы 542543 дугаарлыг «Күш-ажылдың хоочуну» шынзылганың читкенин барымдаалааш, ону **күш чок деп санаар.**

Тыва Республиканың Чазаанаың Даргазындан, Тыва Республиканың Чазаандан

Тыва Республиканың Чазаанаың Даргазы, Тыва Республиканың Чазаа Паротурбинная кудумчузунда , 17 а бажыңга өрттүң түңнелинде озал-ондакка таварышкаш өлген Шончалай Викторовна Сааяның, Сайлык Көковна Сааяның, Таймир Алдын-оолович Иргиттиң төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыдалды илередип тур.

Бии-Хем кожуунуң Суш суурунга бүгү назынында чурттап, ажылдап чораан акывыс — **Дадар-оол Чоодуевич ШАГДЫРНЫҢ** үр эвес аарааш мөчээни-биле бистиң ууттунмас улуг ажыг-шүжүүвүстү үлежип, моральдыг база материалдыг деткимчени көргүскен Суштан, Сесерлигден, Чербиден, Кызылдан, Турандан келген дөргүл-төрелдеривиске, кожаларывыска, өңнүктеривиске, Суш школазының башкыларынга, Тываның ном үндүрер черииң коллективинге мөгейип, четтиргенивисти «Шын» солунну дамчыштыр илереттивис.

Дуңмалары, күдээзи, төрелдери.

Сезен бештээр, ынчалза-даа Сеткил-хөңнү чээрби харлыг

Тиилелгениң 60 чыл ою

(Москва камгалакчызы Селикпаа Болдур-оолдуң дугайында)

Кижи төрелгетенниң төвүзүнге эң-не хөй кижи амы-тынын алган хай-халап — ийиги делегей дайынын доозарынга, Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиилелгени чедип алырынга үлүг-хуузун киирген кижилер дыка хөй, сая-сая. Амыр-тайбың чурттарның ханын болгаш дерин төп, аас-кежиктиг келир үе дээш амы-тынын харамнанмайн өргүп чораан кижилерге черге чедир мөгейип чоруур бис. Ынчалза-даа оларның көвей кезиниң чырык өртемчейден чарлып чорукаш, санныг арткан каш хоочуннарның хүнден хүнче эвээжеп бар чыдары хомуданчыг.

Ада-чурттуң Улуг дайынының эң-не дүшкүүрлүг үелериниң бирээзи — Москва дээш тулчуушкун-на болгай. Төрээн чурттуң чүрээн дайзынга бербес дээш дыка хөй күштү Москваның камгалалынче мөөңнээн турган. «Ол аар-берге, улуг чидириглерлиг демиселге назынының хып дээн үезинде аныяк тыва кыс киришкеш келген» деп бодаптарга, кижиниң сонуургалы ала-чайгаар-ла кыптыгып, шак ол маадыр-биле ужуражыксаазы кээр.

Байырлал бетинде шак ол маадыр-биле чугаалажып хөөрежир аас-кежиктиг болуп, Март 8-тиң үндүрүлгезинде ооң сактыышкыннарын силерге, эргим авалар, угбалар болгаш дүштүк кыстар, белек кылдыр бараалгатканым бо.

Селикпаа Лопсановна Болдур-оол – Улуг-Хемниң Чааты чурттуг. Алыс аймак-угу – Донгактар. 4 классты дооскаш, 5 класска (17 харлыында, 1940 чылда) Борис Иванович-биле өгленип алган, оон бээр-ле Болдур-оол деп фамилияны эдилеп чоруур.

Ооң дайын-биле баштайгы ужуражылгазы 1941 чылдың күзүнүнде, немецтер Москваже халдаашкынын күштелдирип эгелээрге, болган. Ол чылын августа Тывадан С.Болдур-оол, М.Намый, Д.Бегзи, Б.Шактар-оол, Б.Долчаңмаа оларны Москваның Төөн үүк институдунче чорудупкан турган. Найысылалга чеде бээрге, оларны институттуң шериг кафедразынче киирип каан. Удатпаанда октябрь 15-те институттуң удуртулгазы эмчи сургуулунга чаа-ла бир ай ажыг өөренген уругларга «Сестра хүлээлгелиг» деп шынзылга бижикти тывыскаш, хөрек демдектерин кадааш, өжүннеринге эмчилерниң кызыл пөстерин баглап берген. Шак ол хүнден эгелээш олар Москваның камгалалы дээш тулчуушкуннуң дорт киржикчилери апарганнар.

Дайзын халдаашкынын кедередип, бомбалап эгелээрге, хамык улусту хоорайдан үндүр көжүрүп, бомбалаашкындан камгаланыр үгектерже киирер ужурга таварышкан. Октябрь айда институтту өскээр көжүрер деп турда, Селикпааның эъди изээш турупкан. Улуг эмчи ону шинчип көргеш: «Кайнаар-даа барбас, маңаа эмнедир ужурлуг кижи-дир» дээш салбайн, подвалда эмнелгеге эккеп чыттырып каан. Ооң чаңгыс чер-чурттуглары-даа, кады өөренип турган эштери-даа чоруур хүнүнде поездиге чүдүртүнгеш, аъттаныпканнар. Шак-ла ынчаар Селикпаа дайзыннарга бүзээлеттирген Москвага өөрлеринден чыдып калган.

Сегип келгеш, «үндүр бижиттиргеш, ам-на эштеримниң соондан чеде бээрим ол-дур» деп идегеп турда, хайлыг чүве дег, эмнелгениң бир азыынга бомба дүшкен. Миннип кээрге, эмчилер ону сыкыртып, деңгерилдирип турган. Эмнелгениң иштинде ыысыы, девидээн алгы-кышкы дыңналып, аай-дедир маңнашкан кижилер чүгүржүп турган. Эмнелгениң чартык кезии бузундулар апарган...

Эмчилер Селикпааны Тываның элчин черинче эккээрге, ооң орнунда чүгле шараш кара ханалар артып калган, а хамык элчиннерни Куйбышевче чорудупкан болган. Долгандыр элчин черлери турган Арбат шөлүнден кижи алыр чүү-даа чок бооргa, уругну дедирле институтка эккелген. Аңаа дежурныйлап ажылдап артып калган угбайлар ону хүлээп алганнар. Бирги хүнден эгелээш-ле Селикпаа олар-биле кады университет чанында девискээрге санитаркалап, бертик-межел, балыг-бышкын кижилерге эмчи дузазын кадып, хүндүс бооргa ада-иези чок арткан уругларны болгаш кырган кижилерни ажаап-каректап, дүне бооргa дежурныйлаашкынче үнүп турган.

«Тыва кижи чаныксаанда, бөргү уштунуп кааргa безин хая көрүнмес» дээри кончуг-ла шын чүве-дир оң, оглум – деп, Селикпаа Лопсановна меңээ чугаалады. – Черниң черинге өлүм ыя бо турда, кижиниң төрээн черииң буруңайнып чыдар довураа безин алдындан артык үнелиг апаар боор чорду. Тывага тургаш, дайынче чүткүп турган бодум ылап дайын үезинде чаныксааш, пат болуп турганымны чажырып канчаар деп, шын чүве ол. Эзн-даа болза, Тыванын элчин черинче маңнаар апарган мен. Ол баргаш эжиктерин, соңгаларын оруннарынга катап салып, хаап-ла турар ийик мен. Немецтерниң шыдап чадааны дөртен бир чылдың кыжының соогунга Тыванын элчин черииң шараш ханалары меңээ кайы хире чылыг турганын кандыгдаа сөстер дамчыдып шыдавас боор оң...

Ол хирезинде база элдеп кижи-дир мен ийин ынчаш. Ол кыжын университетке тыва оолдар келген чүве. Бирээзи – академик Кызыл-оол. Олар: «Че, чанаалы, мында кара чааскаан чүнү канчап турар кижи сен?» дээрге, дедирленип артып-даа каар мен аан, хөктүг. Кызыл-оол мени бажыңынче аппаргаш, бодунуң Челябинскиже дезипкен орус кадайының идик-хевин бергеш, акшакөпеек-биле дузалаан. Мен ынчан чаңгыс каът хептиг, тужуркалыг турган-на болгай мен, а соогу шуут кедергей. Оолдар мени көгүдүп чадашкаш, элчин черин Куйбышевтен тып алгаш, чана берген болдулар.

Бир катап эжим боор орус уруг Лена-биле кады «Бомбаладып өлүрүнүң орнунга, дайын шөлүнге өлгени дээре-дир» деп чугаалашкаш, Москваның шериг комиссариадынче чеде бердивис де. Бир удаа Тока даргадан дилээримге: «Партия кежигүнү, идепкейжи кижини салбас бис, удурланган херээң-даа чок, партияның айтыышкыны-дыр» дээш, салбаан-на кижи болгай, бо удаада шериг комиссары база: «Даштыкы кижини дайынче чорудар эрге бисте чок. Чанганың дээре кижи-дир сен. Мен сеңээ дузалажыйн» дээш, Ленаны фронтуже чорудупкан, а мени арттырып алган. Ынчап Москвага ийи дугаар чыл артым».

Немецтер Москваны хензиг-ле болза тиилеп аптарының кырынга турда, хоорайга байдал мырыңай бергедеп келген. Москваже кирдинмес-даа, оон үндүнмес-даа. Институтка арткан сургуулдар, школачылар, кырганнар хоорай иштинге оңгу казып ажылдап турганнар. Селикпаа олар-биле Ленинград шоссезинге оңгулар казып турда, немецтер бистиң шериглеривисти дыка бергедеткен. Ынчан хоорайдан эң-не баштай чаш уругларны болгаш кырганнарны бичиилеп үндүрүп эгелээн. Селикпаа Лопсановна ол үени бүлдеңнешкен чаштар-биле сактып чугаалаар: «Бирги эшелонну мүн-не чүгээр болгаш дүрген аъткарган бис. Ийигизин ам-даа утпас мен. Ажы-төлүн кым бээр деп, улуг-даа, уруг-даа кижилерниң деңге ыглажып, аваларның биске ханнып турганы уйгудүжүмге ам-даа кирер. Ада-иени төрүп, азырап алган уругдарыындан чарары дег дошкун чорук ховар деп бодаар мен. Бир ие кижи мээң холдарымдан туткаш, дискек кырынга туруп алгаш: «Чаңгыс борбак төлүм-дүр, өршээп көр, бисти чарба...» дээрге, баарым ажыш диген. Ол аразында ол мээң адыштарымга крест салгаш, уруун куспактааш, ыңай болган. Ол крести ам-даа шыгжап чор мен...

1942 чылдың декабрьга чедир Москвага чаңгыс-даа тынныг куш безин ушпас апарган. Балыг шеригжилерни хоорайдан чүс-чүзүбиле үндүрүп-ле турар, үндүрүпле турар, хөйүн канчаар ону.

Бир катап Москваның шериг комиссары демги кижи мени Ферганаже көжүп чорупкан институдумнуң соондан чорудупкан. Эшелонга чаңгыс олут ап алыры безин дыка берге чүвени, комиссар мени улуг эргелиг шериг кижиниң болгаш ооң өг-бүлезиниң чанынга эмчи сестразы кылдыр чыттырып каан. Ол шериг кижи аар балыглаткан боорга, эшелонну дүрген чорудуп турган ужуру ол. Поездиге чүгле дүне чоруур, ол чоруурда демир-орукту агаардандаа, черден-даа эскертинмес кылдыр арга-ыяш ышкаш кылдыр чажыра кылып каан болур, а хүндүс арга кыдыынга туруп алгаш, караңгылаарын манап тура хүнзээр бис.

Үнүп турувуста шарыыр-тудар материалдан болгаш эм-таңдан шымбай турган улус бис. Каш хонганда ол бүгү чүүлдер чедиш-пестеп эгелээн. Ынчап чорувуста демги улуг офицеривис база чок апарган. Кадайы: «Дедир Москва чоруур» дээш турупкан. Чаңгыс кижи дээш чүс-чүс солдаттарны катап чедирер эвес дээш, удуртулга улузу дедир тепкеш чыдыпкан. Ынчаарга ол херээжен база берге кижи болган: чаңгыс черге үш хонган бис. Сөөлүнде канчаар боор, офицерни ол турган черге орнукшуттувус.

Солдаттарның кээргенчиин! Балыг-бышкын, бертик-межел улустуң уе-човуурунга шыдашпайн, кижи оларга бодунуң эъдин безин кезип бериксей бээр. Балыг черин эки шарып бээриңге, четтиргенин илередип, ошкап-чыттап, тейлээш туруптарлар.

Чоорту агаар-бойдус чылып эгелээн: Ферганаже чоокшулап келгенивис ол. Соңгадан көөрге, арны-бажы чок, узун-узун кижи дүрзүлүг улус көстүп эгелээрге, кайгап турган мен: паранджа кеткен херээженнер болган. Сеткилиниң бичезин, дузааргаан магадап ханмаан мен: солдаттарга аъжы-чемин берип, эм-таң-биле дузалап, пөс-таавыны берип шаг боорлар. Ферганага баргаш, өөредилгевисти өөренген аттыг дооскаш, колдуунда-ла ажылдап эрттирген бис».

1943 чылда, Москваны немецтерден хостаан соонда, Төөн үүк институдун Москваже дедир эккелген. Дежурныйлаашкыннар, камгалал оңгулары казар, бузундулар аштаар ажылдар катап база чоруп эгелээн. Кижилерниң тиилелгеге бүзүрели күштелип келген. Бистиң шериглер барыын кызыгаарже чоокшулап эгелээн.

С.Л. Болдур-оол Тываже 1944 чылдың июль 20-де чанып келген. Каш чыл дургузунда хан-чин, окбоо дааштаашкыннарының аразынга турган Селикпааны Тыва чурту аяс дээри-биле, кыптыккан тайбың ижи-биле чылыг-чымчак уткуп хүлээп алган. Төрээн черинче чанып келген дайын киржикчизи Тывага тайбың ишти сайзырадырынга бодун херек кылдыр медереп билип, ону боттандырар дээш кызымаккайы-биле ажылдап эгелээн. Ол С.К. Токаның улус хүлээп алыр черинге, «Шын» солуннуң редакциязынга, Кызыл хооркомунга, Сайыттар Чөвүлелинге хөй чылдарда ажылдаан.

Селикпаа Лопсановна академик Кызыл-оолга, Москваның шериг комиссары кижилерге өөрүп четтиргенин илереткеш, «Чер-делегейде эки кижилер амдаа төнмээн-дир ийин, оглум. Мени, көр даан бо, 85 харлаар кижи-дир мен, ол хирезинде Чазактың пенсионерлериниң эмнелгезинде ажылдап турар буянныг эмчилерим, уйнуктарым, төрелдерим ажаап-каректап чоруур-дур, Шериг-оол Дизижикович бо-ла долгаар, сагыш човаардыр, ынчангаш мен оларга шуптузунга бүгү-ле экини күзээр кижидир мен. Шак ындыг улус хөй-ле боор болза, чер кырынга дайынчаа кажан-даа үнмес-тир ийин» деп сөстер-биле чугаазын доосту.

Ол хире берге, нарын орукту эрткен хирезинде Маадыр эне Селикпаа Лопсановна Болдур-оол ам-даа хөглүг-баштак, каткы-шооттуг хевээр. Ооң чылыг күзээшкиннеринге үдедип тура, «Боду улгады бергендаа болза, сеткили ам-даа алдан чыл бурунгаар дег, аныяк хевээр иениң чажыды чүде ирги?» деп айтырыгны бодумга ала-чайгаар сала кааптым. Өлүмниң арнынче дорт көрген болгаш, чурттaлганы үнелеп билиринде бе? Азы, канчап билир, аарышкыны чүктеп эрткен болгаш, кижилерге хумагалыг чорукту чилиинге дээр сиңирип алганында эвес ирги бе?

Салим МОНГУШ.

БАТАРЕЯ КОМАНДИРИНИҢ ЧАГААЗЫ

1943 чылдың ноябрь.

Силерге чүректиң ханызындан бистиң байырывысты Октябрь байырлалын таварыштыр чедирерин меңээ, батарея командиринге, чөпшээреп көрүңер!

Хамыктың мурнунда эки турачы дайынчы кыстарны кижизиткениңер дээш Силерге өөрүп четтиргенимни илередип олур мен.

Бо чорук бистиң шаап халдап турган үевисте болган. Тулчуушкун изиг түлүк турда, батареяга санитар сумказы чүктээн Тывадан келген орус кыс көстүп келген. Ол биске келгеш, артып калган. Галя Калмыкова батарея-биле кады улуг дайынчы орукту эрткен. Ол комсомолга кирип алган, аңаа гвардия сержантызы атты тывыскан. Ооң хөрээнге гвардия демдээ чайнап чоруур чүве.

Бир катап тулчуушкун үезинде дыка хөй солдаттар балыгланган. Галя оларга баштайгы эмчи дузазын чедирип, чай чок турган. «Балыгланган улуста манаар харык кайда боор, дүрген-не дузалаар» деп, ол чугаалап турган. Дайзынның чакпыыл огунга хенертен Галя балыглангаш, барып ушкан. Солдаттар балыгланган фронтучу кысты госпитальда чыттырып каан, ол дүрген сегип орар. Гвардия сержантызы дайынчы кыс өөрүнүң манап турары бодунуң батареязынга удавас катап чедип келир.

Бистиң командылал база бүгү батарея Галяның төрээн чурту—Тыва ону, Ада-чурттуң дайынының киржикчизин, демдеглээр дээрзинге бүзүреп ор бис.

Галяның адазы Иван Харитонович-ке, авазы Таисья Николаевнага, төрелдеринге сеткилдиң ханызындан өөрүп четтиргенивисти илередип тур бис.

Чагааны бижээн батарея командириниң ады билдинмес кылдыр бижиттинген болган.

ШЫНАРЛЫГ АЪШ-ЧЕМ-БИЛЕ

Шынарлыг аъш-чем-биле чонну хандырары — бедик харыысалгалыг, буянныг херек. Маңаа чүгле аъш-чемниң сүүзүннүү эвес, садыгжы кыстарның топтуг аажы-чаңы, аянныг шырай-арны безин садып алыкчыларны хаара туда бээр болгай.

Бүгү-делегейниң херээженнер хүнү – Март 8-ке тураскаадып, тускай чүүл белеткээр дээш, кайнаар баарыл деп бажывыс-даа ышпаан. Эң хөй херээжен чон ажылдап турар Кызылда Кочетов кудумчузунда 95 дугаарлыг бажыңда № 40 садыгга чеде бердивис. Бо садыгга үргүлчү садып алыкчылар хөй турарын билир мен. Ам база ындыг болду. Янзы-бүрү сүүзүннүг хөй аъш-чем делгээн баартактар артында силиг, аянныг аныяк садыгжылар садып алыкчылар-биле чай чок ажылдаан турлар. Янзы-бүрү эът аймаа, балык, колбаса, сүт, торт, конфеталар, ногаа, катчимис аймаа дээш, хөй аъш-чемни маңаа санап бижиири берге. Биске дораан-на ук садыгның администратору Тамара Александровна Потапова ужуражып келди. Кызылдың № 22, 45 садыгларынга директорлап, № 50 садыгга улуг товаровед бооп ажылдап чораан хоочун кооперация ажылдакчызы бисти дораан-на ында байдал-биле таныштыра берди. Бир дугаарында ол садыгның директору Роберт Дермеевич Доржу дугайын сеткил ханыышкын-биле чугаалады. Салым-чаяанныг, биче сеткилдиг, аныяк удуртукчубиле ажылдаарга, чүгле аңаа эвес, садыгжы кадрларга чиик, деткимчелиин ол өөрүп чугаалады. Роберт Дермеевич эки ажылы дээш «2004 чылдың менеджери» деп атты алган. 2003 чылда эң эки садыг шугуму деп мөөрейге ийиги черни алган. Хоорайда хөй, чижилгелиг садыг-саарылга организацияларының аразынга ол бедик үнелел бооп турар.

№ 40 садыгда бо хүннерде 60 кижи ажылдап турар. Колдуунда аныяктар. Садыг эртенгиниң 8 шактан кежээкиниң 11 шакка чедир ажылдаар. Садыгжылар чылгыр график-биле ажылдап турар болгаш, ийи хүн ажылдааш-ла, бир хүн дыштаныр. Кежээ 11 шакта ажыл төнерге садыгжыларны тускай керээ чарып алганы бичежек автобустары-биле бажыңнарынга чедирер.

Тамара Александровна-биле чугаалажып турувуста, чоогувуска дыңнап турган бир улгады берген херээжен садып алыкчы: «Бажыңым ырак эвес болгаш, үргүлчү бо садыгдан аъш-чем садып аар кижи мен. Садып алыкчыларның хереглээри кандыг-даа аъш-чем, бараан аймаа маңаа турар. Кызыл хоорайда эң эки садыг

Администратор Тамара Потапова.

бо деп санаар мен. Садыгжы кыстар дыка эптиг-ээлдек, дузааргак» – деп мактады. Ол угбайның ат-сывын сонуургаарымга, № 1 божудулга бажыңында акушер бооп ажылдап чоруур Ольга Михайловна Новоселова болду. Хоочун садып алыкчының макталы база-ла дыка үнелиг болур ужурлуг.

Оон Тамара Александровна-биле ол-ла хевээр эки ажылдыг мурнакчы садыгжылар дугайын чугаалажып эгеледивис. Балык салбырында Валентина Комбуевна Куулар (30 чыл стажтыг), колбаса салбырында Ульяна Бораевна Куулар, хлеб салбырында Лидия Түлүш, торт салбырында Чечек Доржуевна Монгуш, эът салбырында Надежда Дмитриевна Жуйкова, сүт салбырында Шеңне Саая дээш, оон-даа өскелерни администратор улуг өөрүп четтириишкин-биле адады. Черле ынчаш коллектив сырый, найыралдыг болгаш багай ажылдап турар кижи чогун ол онзалап демдегледи. Тамара Александровна № 10 профтехучилищеге башкылап база турган. Бо садыгда ооң өөренчилери база ажылдап турарын улуг чоргаарал-биле дыңнатты. Оон ыңай бо садыгның бир салбыры Московская кудумчузунда № 98 бажыңда база бар болду, ону № 39 садыг дээр. Тамара Александровна болгаш садыгжы кыстарга ниити ажылынга улуг-улуг чедиишкиннерлиг болурун, чылда бир катап болур Бүгүделегейниң херээженнер хүнү – Март 8-ти эки байырлаарын күзээш, № 39 садыгже хаптывыс.

Московская кудумчузунда № 98 бажыңда садыгга кээривиске, ооң администратору мырыңай аныяк Чинчи Кызыл-ооловна Ондар болду. Аныяк администратор садыгны бодунуу-биле бир янзы удуртуп турар хире, ында шупту чүве: бараанарны делгээни дыка шевергин, садыгны шимепкаастааны аажок өңгүр, аянныг болган. Садыг боду база садып алыкчыларга дыка эптиг, кижилер кылаштаар шөл ортузунда, кыдыгларында бараанар делгээн баартактар. Ында база-ла садыг торт, колбаса, балык, арага аймаа, ногаа, хлеб, сүттен кылган аъш-чем, пицца, эът, кондитер кылыглары, мороженое, амыдыралга эң херектиг чунар болгаш хүн бүрү ажыглаар чүүлдер дээш, 12 салбырдан тургустунган.

Садып алыкчы О.М. Новоселованың чечектер садып ап турары.

Ук мурнуу микрорайонда каът бажыңнар хөй болгаш садып алыкчылар ол садыгга хөй кээр, оларга таарымчалыг байдал тургузар дээш бүгү-ле чүүлдерниң кылдынып турарын Чинчи Кызыл-ооловна чугаалады. Садыгжы кижиге эң эргежок чугула шынар — садып алыкчының караанын көрүжүнден-не ол кандыг кижил деп чүвени эскерип, аңаа бараан шилип, садып алырынга таарымчалыг байдалды тургузары, чон-биле культурлуг ажылдаары. Аъш-чем бараанарының шынары безин садыгжылардан хамааржыр. Чон-биле ажылдап билир, ээлдек, чараш аажы-чаңныг ажылдакчыларлыг садыгже чон хөй кээр, ынчангаш аңаа бараан-даа үр чытпас. № 39 садыгда ындыг садыгжылар бар дээрзин ында садып алыкчыларның хөйү чугаалап турду. Ону бадыткап, эки ажылдыг деп Айлаана Доңгакты, Чойгаана Мыйтын-ооолду, Буяна Кара-Салды, Уран Хомушкуну, Доңгак Айлаңны, Алдынай Иргитти база өскелерни-даа администратор адап мактап турду.

Ынчангаш ак-ак халаттарлыг, ак-ак бедик бөрттерлиг садыгжы дуңмаларга садып турары сүүзүннүг аъш-чеми дег чаагай амыдыралды, ажылынга улуг-улуг чедиишкиннерни, Бүгү-делегейниң херээженнер хүнү – Март 8-ти таварыштыр күзеп тур бис.

Василий БАЛЧИЙ-ООЛ.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

Садыгның ажыл-ишчи хүнү.

Ляна Серенмаа, Байлак Салчак.

Аржаана Саая, Херелмаа Монгуш.

А.М. Карти, М.В. Русанова, Р.Х. Ооржак.

Айлаана Куулар, Урана Ондар, мурнакчы садыгжы Ульяна Куулар.

ХЕРЭЭЖЕННИ КАМНААР

Кежик-чолдуг амыдырал чаяакчызы,
Херээжен бооп төрүттүнген аас-кежиин,
Кээргээчел, чымчак, чылыг чүректигни,
Херээженни алдаржыткан ыры төнмес.
Кайгал эрлер меңги чечээн бисче сунар,
Кадын кылдыр чаяаганы чоргааралым,
Хенче чаштың кедизинде авазы боор,
Херээженнер ынчангаштың хүндүткелдиг.
Хензиг черге өөрүүр, хөглээр, ырлагылаар,
Хедер сөстен кара баары ажыш кыннып.
Хээрек, уян, эрлер чокта чалгыны чок,
Херээженни камназа чүл, эрес эрлер!

Чечекмаа САЯЯ.
Тээли.

ЧЫМЫШ-ИШТИГ АЗЫРАП КААН

Ава кижи черле ындыг,
Ажы-төлүн чагып сургаар.
"Ургларым – аксым кежии,
Уучак" деп чассыткылаар.

Ие кижи черле ындыг,
Изиг баарлыг, эриг баарлыг,
"Ажы-төлүм – эртинем" деп,
Аажок топтуг эргеледир.

Чырык черге бисти төрээш,
Чымыш-иштиг азырап каан,
Чуртталгага, ажыл-ишке
Чурумчудуп кижизиткен.

Байырмаа ХОВАЛЫГ.

АВАЙ

Ай, хүн херелденип чырып чайнааны дег,
Арның чараш, авай, хүлүмзүрүүң чырык.
Аа сүтсүг чыдың, эриг баарлыг чылыың
Аштан, сооктан мени камгалап чор, авай.

Ажыл-ишчиң, топтууң, арга-сүмең, чагыың
Амыдыраар шинээм үндезини болган
Ажы-төлге ынааң, шыдамыыңны дөзээш,
Ажыг-шүжүүм шыдап, тиилеп чор мен, авай.

Барып ушкаш, билбейн "туттунганым дузаам"
Баштактаны аарак, чежип салыптар сен.
Човалганның чажыын, оода хензиг кезиин
Чандырып бээр аргам бар бе, авай.

Зоя ДОНГАК.
Кызыл.

ӨПЕЙ ЫРЛЫГ

Ус кушкаш уязында дег,
Удузун дээш бүгей шараан
Дерим сиңген чөргектерге
Дегген холу шевер, ишчи,
Өөрүүр кылдыр
бажым чыттаар.
Өпей ырлыг мээң авам.

Ажытта чуңма чыт алгаш,
Анайынга келген ышкаш,
Оглум, кызым кандыг чор дээш,
Оруун часпайн эргип келир,
Амырлажып бажым чыттаар
Авыралдыг мээң авам.

Карак чивеш өйүнде боор,
Каптагайга халап болза,
Черге, Хүнге йөрээл салып,
Чедиишкинни биске күзеп,
Сактып келгеш, бажым чыттаар,
Сагыжы ак мээң авам.

Алдын-оол ОНДАР.
Кызыл.

ХЕРЭЭЖЕНГЕ ЙӨРЭЭЛ ЫРЫ

Аялгазы С.Бадырааныы
Сөзү Н. Кууларныы

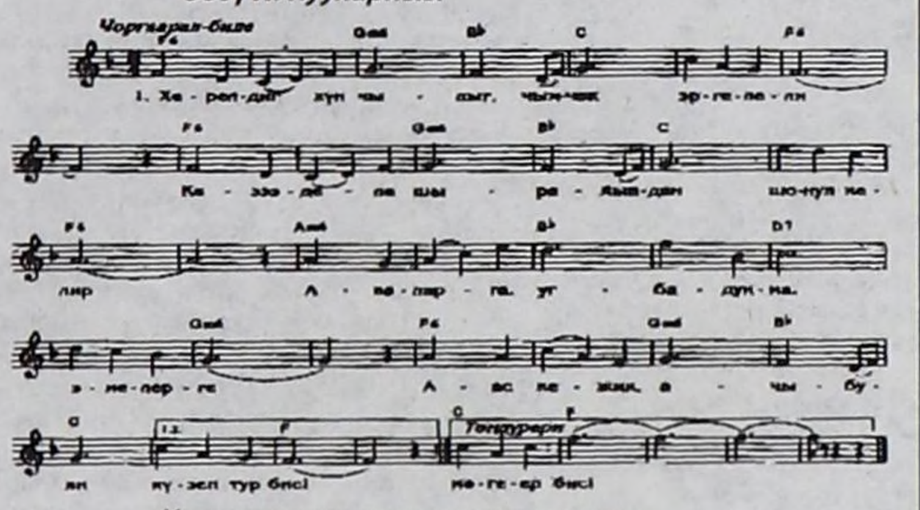

Херелдиг хүн чылыг-чымчак эргелели
Кезээде-ле шырайындан шонуп келир
Аваларга, угба, дуңма, энелерге
Аас-кежик, ачы-буян күзеп тур бис.

Ажыл-иш дээш, ажы-төл дээш анаа турбас,
Аткан даңдан кежээге дээр туржуп келир.
Амыдырал өшпес одун көзеп кыпсыр
Ава чолдуг херээженни йөрээп тур бис!

Аткан даңның хаяазы дег,
Аржаан суг дег хөңнү арыг,
Салгал дамчаан чуртталганың
Сагыызыны, чаартыкчызы.

Эрестиг эр эжи-биле бергелерни
Эптиг-демниг ажып эртер сорук күштүг,
Черивисти шимеп шыпкан чечек ышкаш,
Сеткили каас херээженге мөгеер бис.

ЧҮГҮРҮК САРАЛА

(Уланчызы. Эгези № 20 "Шында").

Ачамның сөс-домаан болгаш фронтуже чылгызының баштыңчызы өзүп, төрүп чораан Карала дээр безин боду ыдыктап берип турганын сактырымга, Саадак-биле дыка дөмейзимээр. Хорум-Дагның малчыннары ол шагда Хемчиктиң соңгу талакы адыр салаазы Чыргакы баштары тайгаларже, солагай талакы салаазы Актың адыры Манчүрек бажынче чайлаглаар чорааннар. Дыка ырак көжерлер.

1941 чылда июнь эгезинде Хорум-Дагдан Кургаг-Адыр деп чайлагга чедип хонган бис. Аңаа чайладывыс. Манчүрекке аалдар чеде, хөне дег хонгулаар турган.

Өөвүстүң чаңгыс кадарчызы чордум. Хүннүң-не хой кадарар мен. Эрээн-Шат деп чер бар. Хой одары ол.Бир хүн дүъште хоюмну аал чанында өдек чоогунда кара сугже суггарып киирипкеш, кыдыында бичии тей кырындан хайгаарап, харап ор мен.

Аалывыс-биле кожа арга эдээнде арбанывыс даргазы Аякай Айдың-Хөө оглу Монгуштуң аалы бар. Ынаар көөрүмге, аал эдээнде аъттыг, чадаг улус шаараңнаар. Оон дыттар хөлегезинде шыкта төгериктей олургулаптылар. Ортузунда узун, шыырак-ла эр кижи туруп-тур. Чүве-ле илеткеп турар хевирлиг болду. Сургакчы-ла кижи боор ол. Дужааштыр тей кырынга дыңнап олурарымга, оон үнү өткүт, тода дыңналып кээп тур. Шыңгыы хевирлиг. Кааң, аяс хүн. Шөлээн чугаалап тур.

Сургакчының чугаа-соодун
Шулуң дарга шууда берди.
Дайын деп сөс ыржым турган,
Тайга-сында чаңгыланды.

Тайбың турган малчын чонга,
Тайга бажы Манчүрекке
Дайын даажы талыгырдан
Дазырткайнып чедип келди.

Ачам ол хуралга чораан болду. Өгге келгеш, оон чүү болганын, дыңнаан чүвезин биске чугаалап берди:

—Барыын чүкте Кырмаан деп чурт бар чүве-дир.Күрүнениң хамаатызы эзмес деп улус-тур. Каргыс күрүне-дир.Баштыңчызы эзмес сөөк Хиитилер деп кижидир.Кижизивес кижи-дир, кончуг араатанзыг дайзын кижи-дир. Шериин дижинге киир чепсеглээш, Совет чурт ССРЭ-же дүне оор езубиле халдаан-дыр. Кызыгаарда чонну аг-шерии кыра боолап кирип келген-дир. Халаптыг дайын эгелээн чүве-дир. Ол дайынга удур Ысталин башкы Ада-чурттуң Улуг дайынын чарлаан-дыр. "Хамык чүвени фронтуга бээр!" деп кыйгы салган. (Саадактың "фашыыс кырмаан" деп адаары-биле ачам база кара олчаан адаар чорду!)

АЛА СҮРҮҮМ ӨРГҮП ЧОРДУМ

Дайын дугайында чар аалдарга тараан соонда, Манчүректиң малчын чону белек дээш, дузаламчы дээш хайнып-ла үнген. Ынчан ол үеде Кызылга ТАР-ның 10 дугаар Улуг Хуралы чыылган турган. Ада-чурт ССРЭ-ге дузалаар деп Угуулга үндүрген. Ону чарлаан. 10 дугаар Улуг Хуралдың делегаттары угбам Чудур Монгуш биле ачамның угбазының уруу Оржуңмаа олар Манчүрекке чанып келдилер. Хорум-Дагның төлээлери чораан.Улуг Хуралдың Угуулгазын чонга улам тода суртаалдап турганнар.

Бир дугаарында 50 муң аътты Кызыл Шеригге белекке чорудар деп ооң чыылдазын организастаан.

Бистер өөвүске ачам, кырганавам, угбам база мен сүмелешкеш, баштайгы белекке бир аът, бир шары бээр болдувус. Дөненнеп чоруур дөңгүр карала эң-не шыырак шарывысты баштай-ла баглап бердивис. Бежен муң аъттың бирээзинге мээң мунар ынак аъдым, бедик баштыг, челер-маңнаар Мелдер-Доруум белек болду.

Манчүрекке чайлап алгаш, хемни куду бадыпкан бис. Хемчик кежип, Хорум-Дагга күзээн бис. Мен ол күзүн Чадаанага келгеш, 5 дугаар класска өөрени берген мен.

1942 чыл. Дайынның изиг-түлүк кидин үези. Ол үеде 50 муң аът чыылдазы база кидин түлүк уламчылап турган. Изиг июль ай. Хорум-Дагның артында Хемчик уну Дөң-Терек. Ол черниң бажынга, хем суунуң чанынга ачамның чайлаа турган. Чаңгыс өг бис. Оон одарда чылгывысты бөлүп алгаш, аалдан ырадыр үнүп, Хемчик суунче чылгывысты чыгаптывыс. Эштип кеже бердилер. Бодувус хемелеп кештивис.

Манчүрек бажында белек аъттарны хүлээп алыр комиссияга чедиреривис ол-дур ийин.Улуг-Сайыр оруундува үнүптүвүс. Оон Оргу-Шөлдү кешкеш, Алды-Баштыг Кара-Дагның баары-биле чорткаш, Кошкар-Баштыг артты ашкаш,оон-на шапкын Акче кире бердивис.

Ала-була сүрүг сурген
Адашкылар чоруп орда,
Актың кадыр хаялары
Арнывысче кайгаан-даа боор.
Кара-Дагның кожагары
Хажыызындан харап турган.

Манчүректиң иштин өрү чоктааш, Ак-Адыр деп чайлагга чеди хондувус. Белек комиссиязы ында турар болду. Аарыын, кадыын хынаар дээш, чылгывысты улуг кажаага хондур кажаалапты. Эртенинде орус командир баштаан белек комиссиязы хамык малды шинчип кирипкен. Аарыг мал чок, шупту кадык болган.

Белеривис ала-ала болгаш чараш-чараш көстүр турган. Карала, хувала, ояла дээш-ле, чүзүн бүрү белер чүве. Баштай карала, ояла кызыр белерни алыр болдулар. Богбалары эмер-ле болгай. Хөөкүй богбалар кажаада туруп кагдылар. Ояланы баштадыр он шаа малды Кызыл Шеригге белек кылдыр бериптивис.

Ачам чылгызының баштыңчызы улуг-чаагай Карала безинден кежик дилеп чалбарааш, ооң ыдык челинге ак-көк чаламаны ыдыктап баглааш, кажаадан үндүр чедип эккелгеш, бажын чыттап-чыттап, челин суйбап эргелеткеш, чылгы аразынче киир салыпты. Караланың богбазы киштеп туруп кагды.

Кызыр эмер богбаларлыг белер хая кадырлып көөр, хая башкарлыр чүве чораан. Богбалары аңгыланы берген иелеринче чассыңнадыр көргүлээш, киштежип-киштежип, сарынналып туруп кагдылар.

Аъттар тоовас, эрлер ышкаш кадыг-быжыг чордулар. Эмии саамчаан белер-ле кончуг кээргенчиг чүве чорду. Аңчы Саадактың Чүгүрүк Сараланы фронтуга белек кылдыр өргүп бергенин база катап сактып келгеш, богбаларындан чарылгаш, эмии саамчаан белерни көрүп кааш, ыдыктыг бодалым шүлүктеп илереттим.

Кижи ышкаш уннүг болза,
Химиренип сөглээр-даа ыйнаан.
Ие ышкаш хөөннүг болза,
Ишкиртинип ыглаар-даа ыйнаан.

Шывык туткан чылгычылар
Чыыра сургеш чорувуткан.
Көжээ бажы улуг артче
Көвей чылгы шуужувуткан.
Айыңайнып киштешкени
Арга-сынга чаңгыланган.

Араатан Гитлер аштырзын дээш,
Ада-чурттуң дайынынче
Арат ашак, аныяк оол
Ала сүрүүн өргүп чораан.

Көжээ бажы баазаже
Көвей сүрүг ажып турда,
Көөрүмге – дээрде булут
Көжуп-шуужуп турганзыг-даа.

Каш борбак богба, чаваа малывысты догдурады сүрүп алгаш, ачам-биле Хорум-Дагже чаныр келген бис.

Ачамның ала безин ыдыктааны Саадаксыг ийин!

"Чүгүрүк Сарала" деп романда Хөндергей чонунуң көдүрлүүшкүннүг патриот чоруун көргүскени болза, Хемчик чонунуң амыдыралында бир мөзүлеш овур-хевири боор кожуун, суму дайын үезинде чаңгыс демниг ажылдаар, хоор чоннуң үүлези бир дөмей бооп турган. "Бүгү чүвени — фронтуга!" деп дайынчы кыйгы диңмиреп турган.

Бо 2005 чылда төөгүлүг "Чүгүрүк Сарала" чырыкче үнгеш, 40 чыл мугурлап, ооң автору 80 харлап тур. Ынчангаш баштайгы тыва роман "Чүгүрүк Сарала" деп санаар мен.

Осур-оол МОНГУШ.
Чадаана –Кызыл.

ӨӨРҮШКҮМ, ААС-КЕЖИИМ

Авайым мээң солуттунмас
Өөрүшкүм, аас-кежиим,
Ай дег чырык, хүн дег чылыг
Өлчейим сен, ынак авай.

Март сесте авайымга
Байыр сөзүм тудуп ор мен.
Ынакшылым – шүлүктерим
Ырларым бооп артып кагзын.

Орляна МОНГУШ.
Алдан-Маадыр.

ЫНАНЫШТЫГ ЭНЕЗИ СЕН

Чаавай — акым чартыы,
өөнүң ээзи,
Аалда кирген ынак ава.
Чаавай – чуржааттарынга
ие солаан,
Чурум туткан улуг өңнүк.
Чаавай – билиглерже
ужук сыптаан
Бичиилерниң башкызы сен.
Чаавай – ындын бодаан
чуртталганың
Ынаныштыг энези сен.

Кызыл-оол МОНГУШ.
Сүт-Хөл.

КУДАРАЛЫМ

Бора-хөкпеш муңгак ыры
Болчаан чериң шыва алды.
Ийлээн хөңнүм кударалы
Имир өттүр имистелди.

Катап кывар ынакшыл чок,
Кайывыс-даа ужурашпас.
Каптагайны эргий кезээш,
Кайыын сени тывар деп мен.

Куспактапкаш чассыдарың,
Куюмналдыр ырлаар ырың
Оюп эртип ырай берген,
Оран-саваң эзн калган.

Раиса ЛАМАЖАП.
Самагалдай.

"Новости Тувы": сорулга ном-дептер ында

Садыгжы Н.Д.Кудряшова садып алыкчы-биле.

Кызыл хоорайда Парлалга бажыңының адаккы подвалында "Новости Тувы" деп ном үндүрер черни республикада билбес кижилер ховар боор. Аңаа болгаш ооң чанында садыынга хереглекчилер үргүлчү хөй турар чүве.

Ном үндүрер черниң директору Ольга Павловна Нанзат-оол — республикада чогаадыкчы езу-биле ажылдап, чурттап чоруур кижилерниң бирээзи. Ном үндүрер бо черни ол тургускан. Чагыкчыларның чагаан номнарын ук бүдүрүлге Абакан, Новосибирск, Москва хоорайларда эң бүдүрүкчүлүг дээн типографияларга үндүрүп турар, оларның үндүрүп турар номнары тергиин шынарлыг, өңнүг, чараш бооп турар. Бүдүрүлгениң сөөлгү үндүргени М.Б-Х.Кенин-Лопсанның "Ойтулааш", "Буян-Бадыргы", "Тыва чаңчылдар", "Мифы тувинских шаманов", Күжүгет Шойгунуң "Таңды-Тыва" деп номнарын база өске-даа авторларның "Балыкчы болгаш балык дугайында тоол", "Дороги Тувы" деп номнарны алгаш, көрүп турдувус.

Оон үнгеш, ном үндүрер черниң садыынга келдивис. Ында садыгжы Надежда Демьяновна Кудряшова бир садып алыкчыга рекордтар ному көргүскен тур. Хана дургаар шкафтарда уран чогаал, эмнелге, кулинария, энциклопедия, төөгү, студентилерге дузалал пособиялар, психология, педагогика, компьютер техниказы, даштыкы дылдар, словарьлар, экономика, бухгалтер учеду, эргехоойлу дээш-ле, адырлар аайыбиле хөйү-биле делгээн. Хананың бир талазында албан-хаакчыт кижилерге, өөреникчилерге, студентилерге ручка, кыдыраштар, калькуляторлар, шугумнар, карандаштар дээш, эң эргежок чугула үүрмек бараннар арбын. Черле ынчаш бо ном садыынга өөреникчи, студент кижээ херек чүүлдер ыяап турар.

Столовая директору Л.А.Левис, торт бижырыкчызы Т.В.Белова.

Ооң соонда ном үндүрер черниң столоваязынга бардывыс. Чемненип келген кижилерни кичээнгейлиибиле чемгерген турар столоваяның директору Л.А.Левис, торт бижырыкчызы Т.В.Белова, поварлар Т.В. Сафонова, С.Ю.Бойко чай чок ажылдаан турлар. Оларның аъш-чеми дыка амданныг, шынарлыг боорга, аңаа чемненикчилер оон-моон дыка кээр. Бодум-даа үргүлчү оон чемненир кижи мен.

Ольга Павловнаның: "Бис чүгле кижилерниң угаанын эң эки номнар-биле "чемгерип турар эвес", хырнын база тоттуруп турар бис" — дээн баштактаныы таварылга эвес. Бо ном үндүрер черге келген хереглекчи чүгле ном чагып, садып алыр эвес, амданныг аъш-чем-биле чемненип ап болур.

Ынчангаш ук херээжен коллективке, ол ном үндүрер черниң дузааргак, биче сеткилдиг директору О.П.Нанзат-оолга **Март 8 байырлалын таварыштыр чүрээвистиң ханызындан байыр чедирип тур бис.**

Борис ОНДАР.

Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

Чаа номнар.

Поварлар Т.В.Сафонова, С.Ю.Бойко.

Тыва Республиканың муниципалдыг тургузуглар Чөвүлелин тургузарынга болгаш ажыл-чорудулгазынга оларның эргехүлээлгелеринге дүүштүр Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының органнарының, күрүне эрге-чагыргазының федералдыг органнарының девискээр органнарының деткимчезиниң дугайында Тыва Республиканың Чазааның доктаалы

2005 чылдың февраль 26 №207 Кызыл хоорай

"Россия Федерациязынга тус чер бот-башкарылгазын организастаарының ниити принциптериниң дугайында" 2003 чылдың октябрь 6-да №131 Федералдыг хоойлунуң 66 чүүлүнүң негелделерин, "2003 чылдың октябрь 6-да №131, 2004 чылдың август 22-де №122, 2004 чылдың декабрь 28-те № 186, 2004 чылдың декабрь 29-та № 199 федералдыг хоойлуларга дүүштүр 2005 чылда хүлээп алыры эргежок чугула Тыва Республиканың нормативтиг эрге-хоойлулуг актыларын Тыва Республиканың яамыларының болгаш ведомстволарының киирери ажылчын графиктерни болгаш күрүне эрге-чагыргазының федералдыг база республика органнарының аразында бүрүн эргелерни аңгылаар болгаш тус чер бот-башкарылгазының органнарының реформазының талазы-биле ажылчын бөлүктерниң составтарын бадылаар дугайында" Тыва Республиканың Чазааның 2005 чылдың февраль 2-де № 48 доктаалын боттандырар сорулга-биле база Тыва Республиканың муниципалдыг тургузуглар Чөвүлелин тургузарынга болгаш ажыл-чорудулгазынга Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнарының, күрүне эрге-чагыргазының федералдыг органнарының девискээр органнарының бир демниг ажылдаарын хандырар сорулга-биле Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза**:

1. Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнарынга, күрүне эрге-чагыргазының федералдыг органнарының девискээр органнарынга сүмелээри болза:

а) тус чер бот-башқарылга органнарының кады ажылдажылгазын, демнежилгезин болгаш ажыл-чорудулгазын, республиканың муниципалдыг тургузугларның ниити эрге-ажыктарын илередирин болгаш камгалаарын республиканың күрүне эрге-чагырга органнарынга болгаш Россия Федерациязының муниципалдыг тургузугларының өске-даа каттыжыышкыннарынга айыттынган эрге-ажыктарны төлээлээрин организастаар кылдыр тургустунуп турар Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларының республика каттыжыышкыны болур Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларының Чөвүлелин тургузарынга болгаш хөгжүдеринге деткимчени көргүзер;

б)республиканың тус чер бот-башкарылга органнарынга организастыг, методиктиг болгаш юридиктиг дузаны көргүзер;

в) Тыва Республиканың муниципалдыг тургузуглар Чөвүлелинге (моон ыңай – Чөвүлел дээр)тус чер бот-башкарылга айтырыгларының талазы-биле хүн бүрүнүң ажыл-чорудулгазының дугайында, Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларының эргелеринге болгаш эрге-ажыктарынга хамааржыр нормативтиг эргехоойлулуг актыларның төлевилелдерин белеткээр дугайында дыңнадыр;

г) республиканың муниципалдыг тургузугларының байдалынче болгаш хөгжүлдезинче салдар чедирип турар айтырыгларны көөр кылдыр тургустунуп турар комиссияларның, ажылчын бөлүктериниң болгаш өске-даа органнарның составынче Чөвүлелдиң төлээлекчилерин киирер;

д) ажыл-чорудулганың хоойлу төлевилел планнарының талазы-биле саналдарны болгаш өске-даа айтырыгларны көөрде, Чөвүлелдиң туружун өөренип көөр;

е) федералдыг болгаш регионнар аразының программаларын база тус чер бот-башкарылгазын күрүнеден деткиириниң төлевилелдерин боттандырарынга деткимчени көргүзер;

ж) муниципалдыг тургузугларда экономиктиг болгаш социал байдалды экижидериниң, нарын девискээр, эрге-хоойлулуг айтырыгларны шиитпирлээриниң аргаларын дилеп тыварынга идигни бээр;

з) муниципалдыг тургузугларның чурттакчыларын оларның эргелеринче болгаш эрге-ажыктарынче кемниг семээшкиннер кылыр чоруктардан камгалаарының дугуруштунган программаларын боттандырарынга идигни бээр;

и) Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларынга онза байдалдарны, бойдустуң ала-чайгаар болур халаптарын ажып эртеринге дузаны көргүзер;

к) Чөвүлелди тургузарынга болгаш ажыл-чорудулгазынга өске-даа деткимчени бодунуң эрге-хүлээлгезинге дүүштүр көргүзер.

2. Бо доктаалды "Шын" болгаш "Тувинская правда" солуннарынга парлаар.

3. Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларының Чөвүлели-биле Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнарының, күрүне эрге-чагыргазының федералдыг органнарының девискээр органнарының демнежилгезин таарыштырарын Чазак Аппарадының Девискээр хөгжүлде болгаш тус чер бот-башкарылгазының органнары-биле харылзаа эргелелинге (Сат) дагзыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.ООРЖАК.

ШЫН

e-mail:shyn@tuva.ru Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор—1-01-35, кол редакторнуң оралакчылары —1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. **КИЛДИСТЕР:** ниитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге —1-03-88, чагаа —1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпүр килдистери—1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 5 ама.

Тираж 10195. Чагыг 23.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.

Херечилелдиң дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10001, 10011.

ТР-ниң Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилелиниң типографиязынга парлаан (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харылаар.